

BİR HAYALİN PEŞİNDE YÜZ YIL: KUDÜS VE İSTANBUL ERMENİ PATRİKLİĞİNİ BİRLEŞTİRME ÇABALARI (1650-1750)

Ensar KÖSE*

Öz

Ermeni kiliselerinin hiyerarşik yapısına göre İstanbul Patrikliği, Kudüs'ten daha alta yer alıyordu; fakat başkentte bulunmasından ötürü Osmanlı Devleti nezdinde, ülkedeki tüm Ermeni cemaatinin temsilcisi olarak kabul edilmişti. İşte bu durum İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, diğer merkezler üzerinde nüfuz sağlama çabasına neden olmuştur. Bu bağlamda Kudüs Ermeni Patrikliği'ni İstanbul'a bağlama gayreti, cemaatin ruhanîleri arasında uzun yıllar önemli bir *hayal* (ya da *ideal*) olarak sürmüştür. Nitekim bu araştırmada, söz konusu bu hayalin yaklaşık yüz yıllık safhası ele alınacaktır. Hususiyyle 1650'lerden sonra Patrik Yeğyazar'ın faaliyetleri ile Patrik Avedik'in 18. yüzyılın başlarındaki riskli teşebbüslerinin, iki kurum üzerinde sebep olduğu yıpratıcı tesirlere, tafsilatlı şekilde bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul Ermeni Patrikliği, Kudüs Ermeni Patrikliği, Patrik Yeğyazar, Patrik Avedik.

Abstract

A HUNDRED YEARS IN PURSUIT OF A DREAM: EFFORTS FOR UNIFICATION OF JERUSALEM ARMENIAN AND ISTANBUL PATRIARCHATES

According to the hierarchical structure of the Armenian church, the Istanbul patriarchate was given a lower rank than the Jerusalem patriarchate. However, since the Istanbul patriarchate was located in the capital of the empire, it became the representative of the Armenian community. This led the Istanbul-Armenian patriarchate to spread its influence over other centers. In this context, connecting the Jerusalem patriarchate to the Istanbul patriarchate became an important dream (or idea) among the spiritual leaders of the community for a long time. Thus, one hundred years of this dream will be explored in this study. Specifically, the activities of Patriarch Yeğyazar after 1650 and Patriarch Avedik's risky attempts in the early eighteenth century, which caused negative effects on these two churches, will be examined in detail.

Key Words: Ottoman State, Istanbul Armenian Patriarchate, Jerusalem Armenian Patriarchate, Patriarch Yeğyazar, Patriarch Avedik.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi; ensarkose@gmail.com.

Üç büyük dinin kutsal mekânı olan Kudüs, diğer milletler gibi, buradaki mevcudiyetleri çok eskilere dayanan Ermeni toplumu için de mühim bir mevkî sahipti¹. Şehirdeki Ermeni cemaatine Halife Hz. Ömer zamanında tanınan ve sonraki dönemlerde korunan haklar, Osmanlı idaresinde de olduğu gibi bâki kalmıştı. Zira Yavuz Sultan Selim, Mısır Seferi sırasında şehri Osmanlı topraklarına katınca², Kudüs Ermeni Patriği III. Sarkis'e verdiği bir fermanla, sahip olacakları hak ve özgürlüklerin çerçevesini, eskiden beri süregelen şartlar muvacehesinde çizmişti. 9 Kasım 1517 tarihli bu fermanda, Kudüs'ün içinde ve dışındaki Ermeni cemaatine patrik olan kişiler, bu görevi eskiden hangi şartlarla ellerinde bulunduruyorlar ise yine o şartların geçerli olacağı ifade edilmiş; Hz. Ömer ve Melik Selâhaddin zamanından beri verilegelen emr-i şerifler muvacehesinde, sahip oldukları hakların tüm tafsilatı sıralanmıştı³. Söz konusu bu haklar Osmanlı idaresi süresince, yeni patrik tayini veya görevdeki patriğin süresinin uzatılması için verilen beratlarda, her defasında bütün tafsilatıyla yazılarak yüzyıllarca aynı şekilde muhafaza edilmiştir⁴. Modern zamanlarda büyük güçlerin çatışma alanı haline gelecek olan Kutsal Topraklara, Osmanlı hakimiyetinde geçen yüzyıllar boyunca barış ve sükunet hakim olmuştu. Bu sebeple, taraftir bazı kaynaklardaki menfi yaklaşımlara rağmen⁵, Osmanlı asırlarının, kadim şehir Kudüs'ün gördü-

¹ Kudüs Ermeni cemaati ve patrikliğinin tarihsel gelişim süreci hakkında şuraya bakılabilir: Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard Middle Eastern Studies, Harvard University Press, Cambridge 1965, s. 95 vd.

² Kudüs'ün Osmanlılar tarafından fethi ve şehirde yapılan ilk tahrir hakkında şu çalışmaya müracaat edilebilir: Feridun M. Emecen, "The Early Period of Ottoman Rule in Jerusalem", *Proceeding of the International Congress on al-Quds during the Ottoman Era*, Damascus, 22-25 June 2009, IRCICA, İstanbul 2012, s. 27-35.

³ BOA, *Kâmil Kepeci, Piskoposluk Mukataası Defteri*, nr. 2539, s. 2'deki 24 Şevval 923 tarihli kayıttan naklen Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 33-34.

⁴ Kutsal şehir Kudüs'teki hristiyan azınlığın Osmanlı idaresi altındaki durumlarına dair, ikincil kaynakların yanı sıra *Kudüs Şer'îye Sicilleri* ve bazı Osmanlı arşiv kaynaklarına da atfen hazırlanan şu esere bakılabilir: Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem, The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001, hususiyile s. 44 vd.; Osmanlı idaresinde Kudüs tarihinin çeşitli meselelerine dair şu kongre bildiri kitabında da İngilizce ve Arapça bazı araştırmalar görülebilir: *Proceeding of the International Congress on al-Quds during the Ottoman Era*, Damascus, 22-25 June 2009, IRCICA, İstanbul 2012.

⁵ İkincil kaynaklara istinaden yazılmış bir eserde, şehrin Osmanlı dönemi tarihinin ele alındığı bölümün başlığının "Ottoman Indifference" (Osmanlı Kayıtsızlığı) olduğu görülür: Thomas A. Idinopulos, *A History of the Holiest City as seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims*, Elephant Paperbacks Ivan R. Dee, Chicago 1994, s. 258 vd. Buna benzer şekilde diğer bir eserde ise bu dönemi için uygun görülen başlık, "Ottoman Obscurity" (Osmanlı Karanlığı) şeklindedir: John Gray, *A History of Jerusalem*, Robert Hale, London 1969, s. 260 vd.

ğü son barış dönemi olduğu hakikattir. Yine de bu dingin zamanlarda bile, şehir sakinlerinin huzurunu bozacak gelişmelerin yaşandığı oluyordu. Nitekim bu araştırmaya konu teşkil eden hadiseler, esas itibarıyla Ermeni cemaatinin kendi iç dinamiklerinden ve ruhban sınıfı arasındaki rekabetten neşet etse de, zamanla boyutları genişleyen ciddi bir soruna dönüşmüştü. Kudüs'ü alâkadar eden bu nevi rahatsızlıklar, hususıyla 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tedrici şekilde artarak sürmüştü; 1702'de İstanbul Ermeni Patriği I. Avedik'in, İstanbul ve Kudüs Patrikliklerini birleştirme teşebbüsüyle, Ermeni kilisesi ve cemaati tam manasıyla buhrana sürüklenmişti.

Osmanlı millet sistemine göre, zimmî statüsündeki gayrimüslim cemaatlerin idaresi, en azından hukukî bakımdan saraydan ve merkezî hükümetten nispeten bağımsız görünüyordu. Bu bağlamda Ermeni cemaatinin dinî örgütlenmesinin de, kendi içinde bir hiyerarşik yapısı vardı. Ana ruhanî merkez olarak Eçmiyadzin Katogigosluğu⁶ en üst makamdı; onun arkasından sırayla Sis Katogigosluğu, Kudüs ve İstanbul patriklikleri geliyordu. İstanbul Patrikliği, her ne kadar katogigosluk statüsünde olmadığı için, geri sıralarda yer alsada, başkentte bulunması hasebiyle, devlet idarecileri nezdinde Osmanlı tebaası tüm Ermeni toplumunun dinî ve sivil temsil makamı olarak kabul görüyordu⁷. Kudüs Ermeni Patrikliği ise, İstanbul'dan ayrı şekilde idare edilmekle beraber, bunlar arasında sıkı bağlar mevcuttu. Zira Kudüs Patriği, Divan-ı hümâyun'a direk olarak arzuhâl sunma yetkisini haiz olduğu halde, Osmanlı Hükümeti'yle olan münasebetlerini çoğu defa İstanbul Patriği vasıtasıyla yürütürdü. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Piskoposluk Kalemi'ne ait evrak ve defterlerde, hususıyla 18. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul Ermeni patriklerinin, Kudüs Ermeni kiliseleri ve cemaatinin çeşitli meseleleri hakkında hükümet nezdindeki teşebbüslerini gösterir birçok kayda rastlamak mümkündür. Cemaate ait kilise ve manastırlara patrik seçimi ve ruhban tayini gibi hususlarda veya inançlarıyla alakalı meselelerde, padişah veya devlet görevlileri tarafından müdahalede bulunulmaması genel bir

⁶ Yeri gelmişken burada, araştırma süresince karşılaşılan terminoloji sorununa dair kısa bir izahat yapma ihtiyacı duyuldu. Şöyle ki, Ermeni toplumuna ait yer ve şahıs isimleri veya bazı terimlerin yazılışında, bariz farklılıkların olduğu görülür. Meselâ, *katolikos*, *katogigos*, *gatoğigos*; *murahasa*, *marhasa*; *Eçmiyazin*, *Eçmiyadzin* ya da *Eghiazar*, *Yeğyazar* örneklerinde olduğu gibi. Biz pratik bir çözüm yolu olarak bu nevi isim ve terimleri, Ermeni toplumunun çıkardığı önemli araştırmacı-yazarlardan olan Kevork Pamukciyan'ın eserlerinde (*Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003) kullandığı biçimiyle yazmayı uygun gördük. Sadece istisnai olarak *gatoğigosluk* yerine *katogigosluk* kelimesini kullandık.

⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 100.

prensipti. Cemaatten şikâyet gelmediği ve malî yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirdikleri sürece, ruhban sınıfının işlerine karışılmazdı. Bu bağlamda Kudüs Patrikliği'ne tayin edilecek kişi, Ermeni kilise mensupları tarafından seçilerek onay ve beratının verilmesi için Divan-ı hümâyun'a sunulur; herhangi bir mahzur görülmemesi halinde, 11.900 akçe *âdet-i pişkeşi* peşin olarak hazineye ödemek şartıyla tayin beratları verilirdi⁸. Patriklerin atamaları, haklarında azli gerektirecek mücbir bir sebep olmadıkça, ölünceye kadar göreve devam etmek üzere yapılırdı. Patriğin ölümü halinde ise, Kudüs'te bulunan ruhban kendi aralarında bir râhibi seçerler ve onay için İstanbul'a teklifte bulunurlardı. Bu bağlamda Ermeni cemaatinin, merkezî hükümetle münasebetlerinin bürokratik işleyişi istikrar kazanmış olmakla beraber, can sıkıcı problemler de eksik olmuyordu. Arşiv kayıtlarına bakıldığında, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Kudüs Patrikliği'nin karşı karşıya bulunduğu en mühim meselenin, patriklik makamının sık el değiştirmesinden mütevellit istikrarsızlık ile kiliseyi zora sokan birtakım borç ve malî sıkıntıların olduğu görülür. Tüm bu nâhoş meseleler, uzun yıllar boyunca İstanbul Ermeni Patrikleri tarafından suiistimal edilmiş, hatta Kudüs'ü İstanbul'a ilhak emelleri için birer bahane olarak kullanılmıştır.

Anlaşılacağı üzere bu araştırmanın nüvesini, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kudüs'e yönelik mütecaviz faaliyetleri teşkil etmektedir. Bu meyanda mevzu, üç başlık altında tetkik edilecektir. Öncelikle hadisenin, daha ziyade 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak gelişim seyrine bakılacak, bu bağlamda Kudüs Patrikliği'nin idaresine dışarıdan müdahale hususunda kötü bir numune oluşturacak olan İstanbul Ermeni Patriği Yeğyazar'ın faaliyetleri incelenecektir. Ardından Kudüs Ermeni kilisesini iktisadî yönden buhrana ve çöküşe götüren süreç, 1702'de göreve tayin edilen İstanbul Patriği I. Avedik'in riskli teşebbüsleri merkezinde ele alınacaktır. Nihayet son bölümde, uzun süren kargaşa ve istikrarsızlık döneminden sonra 1715'te İstanbul Ermeni Patriği olan IX. Hovhannes Golod ve onun tercihiyle Kudüs Patrikliği'ne atanan Krikor'un, kabaca 1750'lere kadar sürecek istikrarlı restorasyon dönemine bakılacaktır.

Araştırmaya kaynak teşkil eden asıl malzeme, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belge ve defterlerdir. Bunun yanı sıra, Osmanlı kaynaklarının neredeyse tamamen sessiz kaldığı 1650'yi takip eden yıllar ve Patrik Yeğyazar'ın faaliyetleri büyük ölçüde, Ermeni kaynaklarını da kullanmış olan Sanjian'ın eserine isti-

⁸ BOA, D.PSK, 1/168. Kudüs Patriği'nin ödediği pişkeş miktarı, 1714 tarihli bir kayıta da görüleceği üzere daha sonra 30.000 akçeye çıkarılmıştır (BOA, İE.ML, nr. 10956).

naden kaleme alınmıştır. Pamukciyan'ın eserinde biyografiler genellikle kısa geçilmesine rağmen, Patrik Avedik hakkında verdiği tafsilat, arşiv kaynaklarındaki bazı boşlukları tamamlaması itibarıyla kıymetliydi. Kudüs Ermenileri üzerine Azarya'nın yazdığı eser ise, daha ziyade teorik genellemeler içerdiği, konumuzla alakalı yeterli ölçüde bilgi ihtiva etmediği ve ayrıca ilgili kısımların, zaten Sanjian'ın eserine istinaden kaleme alındığı için burada ihmal edildi⁹.

I. Patrik Yeğyazar: Radikal Bir Müdahale ve İktisadî Buhrana Doğru Gidiş

Osmanlı Devleti tebaası Ermeni cemaatinin bağlı buldukları dinî otoritelerin hiyerarşik yapısında, 17. yüzyıl ortalarına kadar istikrarı bozucu mahiyette belirgin bir gelişmenin olmadığı görülür. Sanjian bu durumu, görev ifa eden patriklerin, keşişlerle işbirliği içinde liderliği üstlenerek sorumluluğu paylaşmalarına bağlar¹⁰. Bununla birlikte Kudüs Ermeni Patrikliği, iktisadî yapısının bozulmasından ötürü zaman zaman ciddi buhran dönemleri yaşamıştır. 1615 sonbaharında Kudüs'ü ziyaret eden ve bir sene kadar burada kalan Polonyalı Simeon, cemaatin genel durumu ve kilise borçları hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Kaynağı ise, bu tarihlerde görevde olan Patrik Krikor Paronter'in anlatımlarıdır. Celâlî İsyânlarının Anadolu'da neden olduğu genel kargaşa ve asayişsizlik neticesinde, Kudüs'e hac ziyareti için gelenlerin azalması, zamanla kilisenin gelir kaynağını da kurutmuş ve borca sürüklemiştir. Kuşkusuz bu menfi gelişmelerde, yaşlı Patrik David'in kifayetsiz idaresinin de tesiri olmuştur¹¹. Fakat David'in ölümünden sonra 1613'te bu makama seçilen ve 1645'e kadar görevi sürdüren Patrik Krikor'un uzun görev süresi boyunca Kudüs Ermenileri, son istikrarlı ve müreffeh dönemlerini yaşamışlardır. Sanjian'ın, Kudüs'ün gördüğü en şöhretli kişilerden biri olarak vasıflandırdığı Krikor, aslında menşe itibarıyla ruhban sınıfına mensup olmadığı halde, henüz genç bir keşiş iken sâbık Patrik David zamanında önemli sorumluluklar üstlenmişti. Bu itibarla o, patrikhane içinde rahip olmayan kişilerin güvenilirliği ve önemli idarî sorumluluklar almalarına iyi bir emsal oluşturmuştu; hatta bunların bazılarını komşu ve uzak ülkelere başış

⁹ Victor Azarya, *The Armenian Quarter of Jerusalem, Urban Life Behind Monastery Walls*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1984.

¹⁰ Sanjian, *a.g.e.*, s. 103.

¹¹ Tafsilat için şu esere bakılabilir: *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619*, haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s. 123 vd.

toplama misyonuyla göndermişti¹².

Ne var ki 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Ermeni kiliselerini umumî buhrana sokan yıllar da başlamıştı. Şüphesiz bunun birçok sebebi olmalıdır. Sanjian'ın şu satırlarda ifade ettiği hususlar, muhtemelen bu sebeplerin başta gelenlerindendi: “17. yüzyılın başından beri İstanbul Patrikhanesi, ruhban sınıfı haricindeki zengin ve nüfuzlu kişiler tarafından desteklenen ve birbirlerinin vazifelerini gasp etmeleri, hükümet görevlilerince görmezden gelinen, ihtiraslı ve ahlâksız ruhban elinde bir piyon olmuştur. Bu durum sonunda Kudüs Patrikhanesi üzerinde de bozucu etki yaptı¹³.” Bu menfi ahvalde 1649'da patrikhane tarihinde ilk defa, İstanbul'da görev başındaki bir patrik (Asdvadzadur) vazifeden azledildi. Ertesi yıl Sultan IV. Mehmed'in fermanıyla makamı iade edildiye de, görevden alma çoktan kötü bir emsal oluşturmuştu. 1657'de ise Katolik yanlısı Râhib II. Tovmas, Ermeni milleti tarafından devlete ödenen harçları on kat arttırmaya söz vermek suretiyle aldığı bir fermanla İstanbul Patriği oldu¹⁴. Onun göreve tayini, Kudüs Patrikliği için yeni bir dönemin başlamasına kapı araladı. Zira o, hiyerarşik bakımdan İstanbul'un bir parçası olarak gördüğü Kudüs Patrikliği'ni de elde etti; fakat malî yükümlülüklerini karşılamak amacıyla Kudüs'ün gelirlerine el koyması, koltuğunu kaybetmesine sebep oldu. Onun devrilmesi ve ölümünden iki yıl sonra halefi II. Mardiros¹⁵, İstanbul ve Kudüs'ün eski ayrılığını iade etti. Ne var ki, o tarihe kadar iki kurum arasında karşılıklı işbirliği ve saygı esaslı üzerine tesis edilen iyi münasebetlerin, artık bir daha eskisi gibi olamayacağına, Tovmas'ın icraatı bir emsal teşkil etmişti. İki patrikliği birleştirmek için girişilecek teşebbüsler devam eden yıllarda, Kudüs açısından trajik sonuçlar doğurması

¹² Sanjian, *a.g.e.*, s. 103-104.

¹³ Sanjian, *a.g.e.*, s. 104. Bu yıllara ait arşiv kayıtları tarandığında, cemaatin düzenini bozucu mahiyetteki hadiselerin nadiren vukua geldiği görülür. Mesela, Aralık 1630 tarihli bir mühimme kaydında, İstanbul Ermeni Patriği Zakarya'nın yanına varan papazlardan Hovhannes, Krikor, Asadur ve Sarkis'in, kadimden olagelene muhalif şekilde cemaatten “meyve akçası” adıyla yardım toplamaya kalkışmaları, Ermeni cemaatinin umumî şikâyetine sebep olmuştu (BOA, MD, nr. 85, s. 263, hkm. 620). *Mühimme Defterleri*'ndeki kayıtlar hakkında şu teze de müracaat edilebilir: Ali Gümrah, *XVII. Yüzyılda Mühimme Defterlerinde Ermenilerle İlgili Hükümler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1968.

¹⁴ Kevork Pamukciyan, aslen Halepli olan Râhib Tovmas'ın, 1656'da Roma'dan gelerek İstanbul Patrikliği makamını ele geçirmeye teşebbüs ettiğini söyler (*Biyografileriyle Ermeniler*, s. 368).

¹⁵ 1659-1660 yıllarında İstanbul Patriği olan Başpiskopos II. Mardiros, 14 Temmuz 1660 tarihinde başlayan büyük İstanbul yangını sırasında aldığı tedbirlerle Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Patrikhane'yi yanmaktan kurtarmıştır. 1667-1683 tarihleri arasında üç defa da Kudüs Patriği olmuştur (Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 300).

pahasına defalarca tekrarlanacaktı¹⁶.

İstanbul ve Kudüs Patrikliklerini birleştirmeye matuf teşebbüsler, Patrik Asdvadzadur'un yokluğunda, patrik vekili sıfatıyla güçlü bir figür olarak sahne alan Piskopos Yeğyazar'ın uzun soluklu mücadelesiyle çok ilginç bir hal aldı¹⁷. Yeğyazar, Ermeni kiliseleri için radikal bir plan yapmıştı. Sanjian'ın, "itinayla tasarlanmış ve ustalıklı uygulanmış" dediği bu plana göre, İstanbul ve Kudüs Patriklikleri, bu tarihlerde İran egemenliği altında bulunan Eçmiyadzin Katogigosluğu'ndan koparılarak, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni milleti için Kilikya Katogigosluğu bünyesinde ayrı ve bağımsız bir katogigosluk oluşturacaklardı. Yeni katogigosluğun merkezi Kudüs olacaktı. Ermeni cemaatini İran topraklarındaki bir merkeze bağlı bulunmaktan kurtaracağı için, siyaseten bu planı Osmanlı Hükümeti de kabul edebilirdi. Bir farkla ki onlar, merkezin Kudüs yerine İstanbul'da bulunması taraftarıydılar. Yeğyazar, planının onayını temin edebilmek için her yolu denemeye hazırdı. Hatta Eçmiyadzin'den Osmanlı başkenti ve diğer şehirlere, *chrism* denilen kutsanmış yağı dağıtmak ve kilise için yardım toplamak amacıyla gönderilmiş olan katogigos elçileri veya temsilcilerinin yol-suzluk ve usulsüzlüklerinden bile yararlandı. Ayrıca Ermeni kiliselerinin en kutsalı olan Eçmiyadzin için gösterilen saygıyı dengelemek niyetiyle, Kudüs'te St. James Katedrali'ne bitişik Kutsal Eçmiyadzin adıyla yeni bir kilise inşa ettirdi. Kilikya ile Eçmiyadzin arasındaki geleneksel rekabetten yararlanmayı da düşünerek, Kilikya Katogigosu Haçadur'un onayını almak için Kudüs'te gizli bir toplantı yaptı. Nihayet 1664'te Yeğyazar, öncelikle Ermeni banker Abro Çelebi'nin¹⁸ delaleti ve ayrıca ikna edici mahiyetteki bol hediye sayesinde, Osmanlı Ermenilerinin Katogigosu ve ayrıca Kudüs Patriği olarak atanmasını sağlayan bir fermanı, Veziriâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'dan elde etmeyi başardı¹⁹.

¹⁶ Sanjian, *a.g.e.*, s. 104

¹⁷ Bu Ermeni ruhbanın adının kaynaklarda birkaç farklı şekilde yazıldığı görülür. A. Sanjian'ın eserinde "Eghiazar"; K. Pamukciyan ise "Yeğyazar" şeklinde yazar. Pamukciyan'ın telaffuzu, Osmanlı arşiv kayıtlarındaki yazılışa da muvafık olduğu için biz de bu şeklini tercih ettik. Katogigos Yeğyazar (1610-1691) hakkında K. Pamukciyan'ın verdiği kısa bilgi şöyledir: 1651-1652 yıllarında İstanbul Ermeni Patriği; 1664-1665, 1666-1668, 1670-1677 yıllarında Kudüs Ermeni Patriği ve 1681-1691 yıllarında Eçmiyadzin Katogigosu. Anteplidir." (*a.g.e.*, s. 378).

¹⁸ Abro Çelebi, Eremya Çelebi'nin eserinde de zikrettiği, dönemin meşhur Ermenilerindendir. Bu esere notlar hazırlayan Pamukciyan, Abro Çelebi'nin devlet adamlarıyla ve hususiyile de Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa ile olan dostluğuna dikkati çeker. Tafsilat için bakılabilir: Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Kevork Pamukciyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s. 239.

¹⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 105.

Katogigos Yeğyazar, İstanbul'dan hareketle Kudüs'e doğru giderken yol üzerinde bulunan Halep'te konakladı. Burada Katogigos Haçadur'la bir anlaşma yaparak, yeni statüsünü ona ve diğer ruhbana kabul ettirdi. Ne var ki bu fevkalade gelişme, güçlü ve muhalif bir reaksiyona yol açtı ve tüm Ermeni milletini karşıt kamplara böldü. Osmanlı Ermenilerinin önemli bir kısmı Yeğyazar'dan yanaydı. Özellikle görevdeki Eçmiyadzin Katogigosu IV. Hagop'a, Ermeni toplumunun büyük çoğunluğunca hayranlık ve saygı duyulduğu²⁰ göz önünde bulundurulduğunda, Eçmiyadzin Katogigosluğu'ndan ayrılmanın düşünülemez ve kabul edilemez olduğu açıktı. Kudüs'ün keşişlik mensupları, kategorik olarak Yeğyazar'ın patrikliğini tanımayı reddettiler ve davalarını şehrin valisi nezdinde de kazandı. Bu arada İstanbul Patriği III. Sarkis de, fermanın iptali için gücü nispetinde elinden geleni yaptı. Ayrıca Eçmiyadzin Katogigosu Hagop, Ermeni halkını Yeğyazar'ın kanunsuz ve tehlikeli darbesi hususunda uyarmak için her yere acil yazılmış kâğıtlar gönderdi. Keza Yeğyazar'ı da, yaptığı eylemin tehlikesini gösteren bir mektupla ikaz etti. Bu şartlar altında o, katogigosluk mevki olarak seçtiği Kudüs'e gidemese de, muhaliflerin itirazlarına rağmen katogigosluk beratını yeniletmeyi başardı. Ama ortaya çıkan reaksiyon Osmanlı Hükümeti üzerinde tesir göstermiş olacak ki, muhalefeti yatıştırmak amacıyla Asdvadzadur Kudüs'e patrik, Mardiros ise patrik vekili tayin edildi. Daha önce benzeri görülmemiş bu çözüm şekli Yeğyazar'ın pozisyonunu zayıflattı. Zira Kudüs Patrikliği olmadan, onun katogigosluk görevi anlamsız hale gelmişti. İçinden çıkılmaz bu durum nihayet Abro Çelebi tarafından çözüldü. O, Yeğyazar'ı Kudüs Patrikliği'ne *nâzır* (müfettiş) veya *mütevelli* (yönetici) olarak tayin ettirmek için Veziriâzam'ı ikna etmeyi başardı²¹. Sanjian'a göre bu çözüm şekli, Yeğyazar'ın, Patrikhane'nin fiilî denetimini ele geçirmesini sağlamak ve Asdvadzadur ile Mardiros'un yürürlükteki etkisini geçersiz kılmak için tasarlanmıştı. Muhalefetin güçlü protestolarına rağmen Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın inisiyatifiyle, 31 Mart 1666 tarihinde Yeğyazar'ın Kudüs Katogigos ve Patrikliği'ni teyit eden iki ferman çıkarıldı. Böylece Yeğyazar, Ocak 1667'de Kudüs'e geri döndü²².

²⁰ K. Pamukciyan, Culfalı IV. Hagop olarak bilinen bu din adamının, cemaat arasında muteber bir kişi olduğunu, hatta İstanbul'da ölümünden sonra Balıkpazarı'ndaki Üç Horan Kilisesi'nin avlusunda bulunan mezarının, hastalıklarından şifa bulmak isteyen kişilerce ziyaret edildiğini yazar (*a.g.e.*, s. 236).

²¹ K. Pamukciyan, 17. yüzyılın mâruf ve nüfuzlu simalarından Abro Çelebi'nin, Divan-ı hümayun nezdinde itibara sahip olduğunu, ayrıca Veziriâzam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın itimatı ve sevgisini kazandığını; bu sayede hem kendi ticarî işlerini genişlettiğini, hem de Ermeni cemaati nezdinde yüksek bir mevkie sahip olduğunu yazar (*a.g.e.*, s. 1-2).

²² Sanjian, *a.g.e.*, s. 106. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 2 Temmuz 1666 tarihli bir belgede,

Hadiselerin bu safhasında Eçmiyadzin Katogigosu Hagop, gelişmelere kendi kurumu lehine müdahale yolları aramak gayesiyle 1667'de İstanbul'a bir yolculuk yaptı. Nitekim "ikna edici dili ve azizlere yakışan tavrı" sayesinde, daha önce açıkça Yeğyazar'a hizmet etmiş olan cemaat liderlerinin çoğunu kendi yanına çekmeyi başardı. Ayrıca bu sırada Padişah IV. Mehmed'in bulunduğu Edirne'ye giderek, meseleye dair müracaatta bulundu ve hususiyle kaymakamın yardımıyla gayesinde muvaffak oldu²³. Böylece Yeğyazar'ın görevini sona erdiren ve Kudüs Katogigosluğu makamını da kendisine veren bir ferman elde etti; fakat Katogigos Hagop, son yetkilerini kullanmayı düşünmediği için, Eçmiyadzin'e doğru yola çıkmadan önce, söz konusu yetkileri Kudüs Patriği Mardiros'a devretti; o da Kudüs'e varıp Yeğyazar'ı görevden uzaklaştırdı. Bununla beraber 1668'de St. James yönetimi, görevin sâbık patrik Asdvadzadur'a iadesini istedi. Mardiros, Asdvadzadur'un yaşlılığından dolayı bu talebe karşı çıkmadıysa da, patrik yardımcılığına eşdeğer bir görevi kendi elinde tutmayı da ihmal etmedi. Bu gelişmeleri öğrenmesinden kısa süre sonra Yeğyazar, telaşla İstanbul'a döndü ve güçlü araçlar ve bol rüşvetle²⁴, kendisinin katogigos ve patrikliği teyit eden yeni bir ferman elde edip, 1668'de Kudüs'e döndü. Bu defa da Mardiros aynı yolu takip ederek İstanbul'a geldi ve Kudüs Patrikliği görevini onaylattı. Kudüs üzerindeki kavganın iyiden iyiye kızıştığı bu tarihlerde 1671'de Asdvadzadur'un ölümü, dengelerin bir kez daha değişmesine; bu meyanda Yeğyazar'a, yıllardan beri mücadelesini verdiği idealini gerçekleştirmek üzere yine bir fırsat kapısı açılmasına vesile oldu²⁵. Bu tarihlerde İstanbul Ermeni Patrikliği makamında Râhib İstepannos oturuyordu. Kısa süre sonra, Patrikhane'nin borçlarından ötürü Baba Cafer Zindanı'nda hapsedilmiş ve oradan çıktıktan birkaç gün sonra 1673'te ölmüştü²⁶.

Asdvadzadur'un yerine Kudüs'e patrik tayin edilen Yeğyazar'ın, pişkeşini gönderdiği ifade edilmektedir ki (BOA, İE.ML, nr. 391), Sanjian'ın verdiği tarih doğruysa, ödemeyi göreve atanmasından birkaç ay sonra yapmış olmalıdır.

²³ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 236. Katogigos Hagop'un, Edirne'de Sultan IV. Mehmed tarafından kabulü ve arzusuna nâil olmasının tafsilatı hakkında şuraya bakılabilir: Kömürciyan, *a.g.e.*, s. 245-246.

²⁴ A. Sanjian, gerek İstanbul ve gerekse Kudüs Patrikliklerine tayin için Osmanlı Padişahı tarafından verilen beratların, her defasında ödenen "rüşvet" ile elde edildiğini söylese de, Osmanlı idarî geleneğinde gayrimüslim cemaate ruhban tayininde Hazine-i Âmire namına ödenmesi mutlak olan ve "âdet-i pişkeş" denilen nakit para alma uygulamasının, rüşvet olarak telakki edilmesi, hangi zaviyeden bakıldığına bağlı olarak farklılık arz eden bir husustur.

²⁵ Sanjian, *a.g.e.*, s. 107.

²⁶ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 250. İstanbul Ermeni Patriği İstepannos'un, Kefe'de bulunan Ermeni cemaatinin vergilerinin tahsiline izin verilmesine dair Osmanlı Hükümeti'ne sunduğu isimsiz bir arzuhâli: BOA, İE.ML, nr. 1040 (25 Nisan 1672). Vazife başında iken ölen ruhbanın, geride bıraktığı hesaplara dair arşiv kayıtlarına sıklıkla rastlamak mümkündür. Nitekim İstepannos'un

Yeni görevi hakkında Yeğyazar'a verilen 13 Eylül 1671 tarihli nişân-ı şerifte, bu tayinin hangi şartlar muvacehesinde yapıldığı ifade edilmişti. Buna göre Divan-ı hümâyun'a adam ve arzuhâl gönderen Ermeni tâifesi, birkaç sene beri Kudüs Patriği olan Mardiros'u, Safevi Devleti reayası olan Ermenilere tâbi olmak; Kudüs'te ve diğer başka yerlerde bulunan vakıflarını zâyî ve telef etmek; ayrıca Ermeni cemaatinden her sene para toplayarak Culfalı Safevi Devleti Ermenilerine ve oradaki memleketine göndermek suretiyle fakir halka eziyet etmek gibi ağır iddialarla suçlamışlar; buna karşılık kendilerinin seçtiği Katogigos Yeğyazar'ın, Kudüs'e patrik olarak tayin edilmesi ve Mardiros ile İran Ermenilerinin kovulmasını talep etmişlerdi. Nitekim âdet olduğu şekilde, cemaatin bu arzusu uygun görülerek, 11.900 akçe pişkeşi peşin ödemesi mukabilinde, Yeğyazar'ın tayin beratı verilmişti. Bu beratla, kadimden beri olageldiği üzere Kudüs'e patrik tayininde câri olan tüm şartlar tafsilatlı şekilde yazılmıştı²⁷. Sâbık patrik Mardiros hakkındaki ağır ithamların ne ölçüde hakikat olduğunu bilmek güç. Zaten buna benzer suretteki birçok tayin vakasında da görüleceği üzere, değişiklik talebine gerekçe mahiyetinde yazılan hususların sıhhatinin, Osmanlı Hükümeti açısından araştırılmasına çoğu defa lüzum bile görülüyordu.

Yeğyazar nihayet Kudüs Patrikliği koltuğuna oturmuştu oturmasına da, baş etmesi gereken bazı zorluklar onu bekliyordu. Kasım 1672 tarihi itibariyle Divan-ı hümâyun'a kadar gelen şikâyet arzlarında, Kudüs'teki ziyaretgâh ve kiliselere, alakası olmayan kişilerin ve gelip-geçen yolcuların konarak bedava olarak yem ve yiyecek talebinde buldukları ve buradaki cemaate eziyet ettiklerinden yakınılmıştı²⁸. Bundan daha vahim bir başka mesele daha vardı ki bu, Kudüs Patrikliği'ni tam anlamıyla iktisadî buhrana sürükleyecekti. Ruhbandan birinin patriklik görevini elde etmesi veya beratını yeniletmesi, hazineye pişkeş ödemeyi ve çoğu defa araçlar için nakit sarf etmeyi zorunlu kılarken, vergi hususunda ilave bazı taahhütlerde bulunmaları, kendilerini iyiden iyiye zora sokuyordu. Mükellefiyetlerini yerine getirebilmek için patrikliğin kutsal kaplarını ve mülklerini bile ipotek ettirmişler; bu durum, kurumun borç ödeme gücünün ciddi şekilde

gelir ve giderlerini takip etmek için vekili olan Ahranas adlı kişi, Divan-ı hümâyun'a sunduğu Ekim 1673 tarihli bir arzuhalde, ölmüş olan Patrik nâmına alacaklı bazı kişilere toplam 1.360 kuruş para verdiğini iddia ederek, bu meblağın tahsili için İstanbul Efendisi'ne emir yazılmasına talep etmişti (BOA, A.DVN, 68/95).

²⁷ BOA, *Kâmil Kepeci, Piskoposluk Mukataası Defteri*, nr. 2539, s. 3'ten naklen Ercan, *a.g.e.*, s. 39-41.

²⁸ *Kudüs Şer'iyye Sicilleri'*nde bu neviden kayıtlar için şuraya bakılabilir: Oded Peri, *Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 84 (Kasım 1672).

riske girmesi gibi istenmeyen bir neticeyi doğurmuştu. Buna bir çare olmak için Yeğyazar, Kudüs Patriği seçilecek ruhanînin, manastırların gayrimenkulleri ve eşyalarına el koymasına mâni olmak gayesiyle bir ferman çıkarmak istemişti. Lakin bu âlicenap tavrına rağmen onun da, geniş malî kaynaklara sahip bir kişi olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Hatta Sanjian'ın yazdıklarına kulak verilirse o, sadece Patrikhane'nin malî ve nakit mallarını suiistimal etmemiş, aynı zamanda kurumun imkânlarını kendi büyük fonlarının ihtiyacı ve refahı için de kullanmıştı²⁹. Her ne şekilde olursa olsun son tahlilde kişisel hırsı ve yoğun gayreti Yeğyazar'a, Kudüs Patrikliği ve Katogigosluğu gibi prestijli bir makamı sağlamıştı. Bu sırada rakipleri de boş durmuyordu. Nitekim Yeğyazar henüz görevi başındayken Râhib Mardiros, 1676'da Veziriâzam Kara Mustafa Paşa tarafından Kudüs Patrikliği'ne tayin edildiğine dair bir ferman koparmayı başarmıştı; fakat o Kudüs'e gidemeyerek İstanbul'da oturup, buradan Kudüs için yardım toplama faaliyetine girişmiş; hatta Kudüs'te kendisinin yardımcısı olarak gördüğü Yeğyazar'a emirler göndermekten de geri durmamıştı. Bu tuhaf ve çelişkili duruma, Osmanlı üst düzey yöneticilerinin göz yummuş olmaları elbette sebepsiz olmasa gerek. Meseleye, cemaatin kendi iç sorunu gözüyle bakmış olmalıdırlar. Sanjian'ın ise bu durumu, görev değişimlerinin, netice itibarıyla devlet hazinesine ve muhtemelen üst düzey idarecilere ek gelir sağladığından, herhangi bir şekilde rahatsızlık duymamış olmalarına yorar. Bu sırada bazı dinî işlerin halli için ikinci defa İstanbul'a gelmiş olan Eçmiyadzin Katogigosu Hagop'un, buradayken 1680'de ölümü³⁰, Yeğyazar için yeni bir fırsat doğurmuştu. Zira o, cemaat tarafından oybirliğiyle Hagop'tan boşalan Eçmiyadzin Katogigosluğu gibi prestijli bir göreve seçildi³¹.

Tartışmalı icraatlarıyla Kudüs Ermeni Patrikliği'nin tarihinde derin izler bırakmış olan Yeğyazar'ı Ermeni kalemler, genellikle yoğun kişisel hırsla motive olan ve hedeflerine ulaşmak için bunları kullanmaktan çekinmeyen bir kişi olarak tasvir etmişlerdir. Diğer taraftan onun, muazzam enerji ve canlılığı ile Ermeni kilisesi ve halkının refahı ve çıkarları için kendini adanmış olması gibi, herkesçe kabul edilen olağanüstü yeteneğe sahip bir din adamı olduğu hususunda hemfikirdirler. Gerçekten de "kutsal topraklarda" inşa ettirdiği pek çok yapı, onun Kudüs Patrikhanesi'ne kalıcı katkısının şahitleridir. Ayrıca patrik sıfatıyla Kudüs'teki Ermeni mülklerini Rum ve Latin tecavüzlerine karşı sağlam ve başarılı

²⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 107-108.

³⁰ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 236.

³¹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 108-109.

bir şekilde savunmuştur. Yine de doğuştan gelen zekâ ve kişisel yeteneğe sahip olmasına rağmen, Ermenilerin ruhsal ve duygusal birlikliklerinin sembolü ve en üst dinî makamları olan Eçmiyadzın hakkındaki teşebbüsleri, genel olarak onun hata hânesine yazılmıştır. Yeğyazar ve onun muhalifleri tarafından dinî makamları ele geçirmek için kullanılan araçlar, uzun yıllardan beri Ermeni kilisesinin ortaya çıkan bâriz niteliği idi. Sanjian bu durumu, Rum milletinde de görüldüğü gibi, belki de büyük oranda Osmanlı Hükümeti'nin politik ve idarî hastalıklarının uzantısı bir ürün olarak kabul etme eğilimindedir. Onun iddiasına göre, Kudüs Patrikliği'nin gasp edilmesi ve yeniden işgali ve ayrıca yeni bir katogigosluğun kurulması, açıkçası azınlığın istikrarından ziyade, siyasî çıkarları ve belki daha da önemlisi ekonomik gelirlerini arttırmak için çalışan siyasî otoritelerin onayı olmadan asla yürürlüğe konulamazdı. Kendi içindeki çelişkilere rağmen defalarca tekrarlanan bu politikalar, genel olarak Ermeni cemaati üzerinde olumsuz etkiler üretti³².

Kudüs Ermeni Patrikliği'nin idaresindeki istikrarsızlık Yeğyazar'ın, Eçmiyadzın Katogigosu seçilmek için Kudüs'ü terk etmesinden sonra da devam etti. Üstelik rekabet sadece Ermeni cemaatinin kendi içinde sınırlı kalmıyor, aynı zamanda Katolik Roma ve Ortodoks Rum kiliseleri de zaman zaman buna dâhil oluyordu³³. Kudüs Patrikliği birkaç yıl süreyle Mardiros ve Hovhannes arasında el değiştirdi. 20 Ocak 1681 tarihli pişkeş ödeme makbuzunda yazılanlara bakılırsa Mardiros, daha önce kendisinden haksız biçimde alınarak Hovhannes'e verilen görevin iadesini talep etmişti³⁴. Bunu takiben görev, kısa süreliğine Hovhannes'e verilmiş olmalıdır. 25 Mayıs 1682 tarihli vazifeye tayin beratında ise Patrik Mardiros'un, Kudüs ve ona tâbi yerlerdeki Ermenilerin patriği ve nâzırı olduğu yazılıdır. Yine burada ifade edildiğine göre Mardiros, Divan-ı hümâyun'a sunduğu arzuhâlde, patrikliğin hâlâ kendi üzerinde olduğunu; daha önceki uygulamalara göre patrik hayatta olduğu müddetçe yerine başkası tayin edilmezken, birkaç seneden beri kanun ve âdetlere muhalif şekilde Kudüs'teki manastırların fukarasına ve vakıflarına büyük haksızlık yapıldığından bahisle, "*kânun-ı kadîm üzere amel olunup*" ölümü vâki olmadığı sürece patrikliğin başkasına verilmemesi ve işlerine müdahale ettirilmemesi hususunda yeniden berat talep etmişti. Bunun

³² Sanjian, *a.g.e.*, s. 108-109.

³³ O. Peri, Kudüs Patrikliği üzerindeki istikrarsız idarî durumun meydana gelmesini, İstanbul Ermenileri menşeli entrikaların eksik olmamasına bağlar (*Christianity under Islam in Jerusalem*, s. 104-105).

³⁴ Kudüs Patriği Mardiros'un, tayin beratına karşılık olarak 11.900 akçe tutarındaki pişkeşi ödediğine dair makbuz: BOA, İE.ML, nr. 2446.

üzerine ilgili defterlere bakıldığında patrikliğin hâlen Mardiros üzerinde olduğu; 11.900 akçe pişkeşi hazineye teslim etmesi şartıyla beratının yenilendiği söylenip; âdet olduğu şekilde beratın şartları tafsilatlı biçimde yazılmış ve hariçten bir ferdin bile “dahl u taarruz” etmemesi hususu emredilmişti³⁵. Patrik Mardiros durumu toparlamaya çalışsa da, Ağustos 1683’te onun ölümünden sonra piskoposluk, bir dizi ruhban tarafından peş peşe işgal edilecek; Patrikhane yıllıklarına, en karanlık dönemlerden biri olarak geçen safha, bu umumî kargaşayı takiben başlayacaktır³⁶.

Kudüs Patriği Mardiros’un ölümüyle boşalan makama, İstanbul’a bir arzuhâl sunarak talip olan Râhib Hovhannes’in arzusu, hükümetçe de muvafık görüldüğünden mutad şekilde pişkeşi alınmak şartıyla 18 Temmuz 1684 tarihinde ataması yapılmış ve yaklaşık beş yıl süreyle vazife yapmış³⁷; 25 Nisan 1689’da ise görev bu defa Râhib Simeon’a tevdi edilmişti³⁸. Takip eden yıllarda bu makama Hovhannes tayin edildiyse de, âyin icra edemeyecek derecede yaşlı olduğundan, Kudüs Patrikliği’nin idaresini fiilî olarak Râhib Kalust yürütmüştü³⁹. Nihayet Hovhannes’in ölümü üzerine, Edirne’de Divan-ı hümâyun’a sunduğu bir arzuhâlde vazifeye tâlip olan Kalust’a görev verilmiş; 4 Kasım 1697 tarihinde beratı yenilendiyse de⁴⁰, o da uzun süre görevde kalamamıştı. Zira ileriki tarihlerde Kudüs Patrikliği üzerindeki kavgada önemli bir aktör olarak rol alacak Râhib Minas⁴¹, bu tarihlerden itibaren adından söz ettirmeye başlamıştı. Durumdan rahatsız olan Kudüs Patriği Kalust hükümete sunduğu bir arzuhâlde, İran memleketinde bulunan Râhib Minas’ın Kudüs’teki vekili olan Râhib Mikhitar’ı, gazez ehli bir kişi olarak itham etmiş; bunun üzerine 10 Mart 1698 tarihinde patriklik beratı yenilenmişti⁴². Ne var ki Ocak 1699 tarihine gelindiğinde Kudüs ve İstanbul’daki Ermeni cemaati, Patrik Kalust’un kötü halleri görüldüğü ve kendisinden memnun olmadıkları gerekçesiyle, değiştirilmesi için hükümete müracaat etmişlerdi⁴³. Aynı tarihlerde Râhib Minas’ı Kudüs’e patrik seçerek onay için sunmuş-

³⁵ BOA, *Kâmil Kepeci, Piskoposluk Mukataası Defteri*, nr. 2539, s. 3-4’ten naklen Ercan, *a.g.e.*, s. 41-42.

³⁶ Sanjian, *a.g.e.*, s. 109.

³⁷ BOA, D.PSK, 1/68.

³⁸ BOA, İE.ML, nr. 2718.

³⁹ BOA, İE.DH, nr. 1245.

⁴⁰ Berat teçdidine dair Patrik Kalust’a yazılan hüküm: BOA, D.PSK, 1/168 (4 Kasım 1697).

⁴¹ K. Pamukciyan, Amidli (Diyarbakır) olan Patrik Minas’ın *Ruzname*’sinin önemli tarihî bilgiler ihtiva ettiğini söyler (*a.g.e.*, s. 310).

⁴² BOA, İE.DH, nr. 1245.

⁴³ BOA, Ali Emiri, Mustafa II, nr. 753.

lar; 11 Ocak 1699'da ferman ve berati verilmiş; cemaat kendisinden memnun olduğundan önce 2 Ağustos 1699, sonra da 19 Nisan 1702 tarihlerinde berati yenilenmek suretiyle göreve devam etmesi sağlanmıştı⁴⁴. Zaten bundan sadece beş gün sonra 7 Ağustos 1699 tarihi itibarıyla, Minas'la benzer düşünceye sahip olduğu kesin olan Mıkhitar da İstanbul'a patrik olmuştu⁴⁵. Bu tarihlerde İstanbul Ermeni Patrikliği'ndeki idarî istikrarsızlıklar da Kudüs'ten geri kalır değildi. 1690'lardan itibaren, Patrik Avedik'in göreve geldiği 1702 tarihine kadar bu makam, belirli sürelerle Matteos, Yeprem, Melkisetek⁴⁶ ve Mıkhitar arasında el değiştirmişti. Şu halde tartışmalı icraatlarıyla Ermeni kilisesi ve cemaati üzerinde derin izler bırakan Râhib Avedik'in, İstanbul Ermeni Patriği olduğu tarihte Kudüs Patrikliği makamında Minas; İstanbul Patrikliği'nde ise, Ağustos 1701 tarihinde II. Mıkhitar'ın yerine seçilen Gapanlı Yeprem bulunuyordu⁴⁷.

Tüm bu idarî istikrarsızlık dönemi süresince, bir yandan Kudüs Patrikhanesi'ni iktisadî bakımdan zora sokacak hareketler ruhban sınıfı tarafından fütursuzca icra edilirken; diğer taraftan bölgedeki bazı Osmanlı idarecilerinin, bu durumdan istifade ederek, cemaat mensuplarından daha fazla para koparmaya mâtuf hareketlere tevessül ettiklerine dair şikâyetler de geliyordu⁴⁸. Keza uzunca süredir devam eden Katolik propagandalarının, hem İstanbul hem de Kudüs'e bağlı ruhban sınıfı ve cemaat mensupları üzerindeki tesirleri, son yıllarda iyiden iyiye belirgin hale gelmiş; yozlaşma emareleri resmî kayıtlara daha sık geçmeye başlamıştı. Ama yine de bütün bunlar, Kudüs Ermeni Patrikliği'ni çöküşe götüren iktisadî kriz yanında nispeten daha hafif arızalardı. Üstelik Kudüs üzerindeki nüfuz mücadelesi, 18. yüzyılın başlarından itibaren daha çetin bir hal almıştı. Sanjian'ın yazdıklarına bakılırsa sorun, Kudüs Patrikliği'nin finansal yönetimindeki radikal değişiklikten kaynaklanmıştı. Zira yaklaşık olarak 17. yüzyılın başlarından itibaren Patrikhane'nin finansal işleri, patriğin gözetimi altında

⁴⁴ Kudüs Ermeni Patriği Minas'ın arzuhâli ve diğer kayıtlar: BOA, D.PSK, 2/63. Bu belgede Kudüs Patrikliği'nin tam adının, "*Kamame-i Kudüs-i Şerif ve Tevâbii Ermeniyânı Patrikliği*" şeklinde yazıldığı görülür.

⁴⁵ BOA, İE.TCT, nr. 966.

⁴⁶ Piskopos Melkisetek, görev yaptığı süre boyunca Katolik Ermenilere karşı yumuşak davranmıştı. Ayrıca bu dönemde bazı dinî eserler Latince'den Ermenice'ye çevrilerek İstanbul'da basılmıştı (Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 304).

⁴⁷ BOA, D.PSK, 2/48.

⁴⁸ 1692 senesinde Kudüs'teki Frenk, Rum ve Ermeni râhiblerinin müşterek şikâyetlerinde, burada görev ifâ eden Vali Paşa'nın, kanunsuz şekilde kendilerinden para talebinde bulunduğundan yakınılması üzerine, Kudüs Kadısı'na emir yazılarak bu nevi fiillerin def'i istenmişti (BOA, MD, nr. 102, s. 201, hkm. 781).

nâzır, baba, vekil veya mütevellî diye bilinen ve ruhban sınıfının dışından kişilere verildiği halde; bu teamül zamanla terk edilerek, kurumun iktisadî gelirleri doğrudan doğruya ruhban sınıfı tarafından kontrol altına alınmış; bu yeni düzen, hususiyle Patrik Avedik'in, Kudüs'ü İstanbul'a bağlamasından sonra işlerin daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur⁴⁹.

II. Patrik Avedik: Buhranın Derinleşmesi ve Çöküşü

Osmanlı Devleti topraklarındaki Ermeni kilisesi ve cemaatinin, ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunduğu bir dönemde, 18. yüzyılın hemen başında İstanbul Ermeni Patriği olarak sahne alan I. Avedik⁵⁰, tartışmalı icraatlarıyla, devraldığı sorunların üstesinden gelmek bir yana, cemaatin içinde bulunduğu buhranın daha da derinleşmesine sebep oldu. Hükümete sunduğu arzuhâllerdeki ifadelere bakılırsa onun, yıllardan beri süregelen ve neredeyse kronikleşen sorunları çözmek üzere ortaya çıkmış bir misyon adamı olduğu açıktır.

Avedik'in, patrik seçilmeden önceki hayatına dair en geniş bilgiyi Pamukciyan verir. Onun yazdığına göre Avedik, 7 Nisan 1657'de Tokat'ta doğmuştur. Pederi dokumacı Bağdasar, büyük babası ise Sarkis adında bir râhiptir. Ruhânî hayata intisap ettikten sonra 1675'te Sarga dağındaki Surp Hagop Manastırı'na başrâhip tayin edilmiş; daha sonra Erzincan'a giderek Kabos'taki Surp Hagop Manastırı'nı inşa ettirmiştir. Büyük bir zelzele neticesinde harap olan Erzincan'daki Asdvadzadzin Kilisesi'ni restore etmek gayesiyle İstanbul'a gelmiş ve lüzumlu izni aldıktan sonra geri dönerek bu işi tamamlamıştır. 1691'de Eçmiyadzin'de Katogigos Yeğyazar tarafından piskopos takdis olunmuş; aynı yıl Katogigos I. Nahabed ona, Erzurum marhasalığı görevini vermiştir. Erzurum'da Latin Katoliklere karşı yaptığı mücadeleyle adını duyurmuş; ayrıca burada tanıştığı Feyzullah Efendi ile dostane münasebet tesis etmiştir⁵¹. Osmanlı arşiv

⁴⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁰ Avedik, Ermeni kiliselerinin gördüğü sıra dışı ruhbandan birisiydi. Onun, 7 Nisan 1657 tarihinde Tokat'ta başlayan hayat yolculuğu, 11 Temmuz 1711'de Paris'te Bastille Hapishanesi'nde dramatik bir şekilde nihayete ermişti. Bu maceralı hayat hikâyesi, bazı eserlere de konu olmuştur. Aslında daha sağken Bastille'de kaleme aldığı otobiyografisi, Fransız tarihçi Édouard Dulaurier tarafından Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunmuştur. Biyografisi 1874'te İstanbul'da *Masis* gazetesinde Ermenice olarak tefrika edilmiştir. Daha sonra Marius Taupin adlı bir Fransız tarihçi *Demir Maskeli Adam ve Ermeni Patriği Avedik* adıyla bir eser yazmış; Garabed Ütüciyan bu eseri Ermeniceye çevirerek 1870'te İstanbul'da neşretmiştir. Avedik'in hayat hikâyesi için şuraya bakılabilir: Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 52-56.

⁵¹ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 52-53.

belgeleri arasında rast geldiğimiz birkaç kayıt, yazışmaya konu ismin vasfı sarıh olmamakla birlikte, Râhib Avedik olması kuvvetle muhtemel kişi hakkında bazı ilginç bilgiler vermektedir. Fransa'nın İstanbul elçisinin müracaatına cevap mahiyetinde, Eylül 1691 tarihinde Kandiye Muhafızı Paşa'ya ve Hanya Kalesi Dizdarı'na hitaben yazılan bir hükümde, Avedik adlı Ermeni'nin, Fransa'ya tâbi olan ruhbandan Erzurum'da sakin Bardız'ın evini basıp, giysi ve eşyalarını yağmaladığı; ayrıca İstanbul'a gelerek buradaki Fransızlara kötü sözlerle hakarete bulunduğu iddia edilip, cezalandırılması talebinde bulunulmuş; bunun üzerine Avedik'in, Hanya Kalesi'ne sürgün edilmesine karar verilmiştir⁵². Bu arada Erzurum Marhasası Yeğyazar öldüğünden, İstanbul Ermeni Patriği'nin teklifiyle 8 Haziran 1692 tarihinde yerine Aharon tayin edilmişti⁵³. Belgelerden anlaşılacağına göre, cezası affedilen Avedik yeniden Erzurum'a dönmüş ve marhasalık görevini Aharon'dan geri almıştır. Ne var ki İstanbul Ermeni Patriği Matteos'un teklifiyle, 7 Nisan 1693'te bu görev bir defa daha Aharon'a verilmiştir⁵⁴. Daha sonra Avedik'in yeniden bir sürgün cezasına uğrayıp uğramadığı açık değildir. Lakin Erzurum Nâibi'ne Haziran 1695 tarihinde yazılan bir hükümde, Avedik'in cürmünün affolunduğu ve bundan sonra Erzurum'da oturmasına kimsenin karşı çıkarmaması ve işlerine karışılmamasının emredilmiş olması dikkat çekicidir⁵⁵. Resmî arşiv belgelerine akseden bu bilgiler Avedik'in, patrik seçilinceye kadarki hayatının pek de sükûnetle geçmediğini göstermektedir. Dinî hiyerarşideki yükseliş mücadelesi bir yana, onun tavizsiz Katolik karşıtı olduğu da bellidir. Fransız elçisinin şikâyetini mucip olan hareketleri de, Katoliklerin en büyük destekleyicisinin Fransa olmasından dolayıdır. Ne var ki Avedik, Fransızlara karşı oluşunun bedelini ömrünün sonuna kadar en ağır şekilde ödemek zorunda kalacaktır.

Avedik, daha Erzurum'da iken bile tüm dikkatini, öncelikle Ermeni ruhban sınıfı ve cemaati arasında epeyce yaygınlık kazanmış olan Latin Katolik propagandasını engellemeye teksif etmişti. Kudüs Patrikliği'ni İstanbul ile birleştirme misyonuna ise başlangıçta sahip olduğuna dair bir ipucu yoktur. Zaten İstanbul Patrikliği talebini hâvi olarak Osmanlı Hükümetine sunduğu şu arzuhâlde, Kudüs meselesine hiç temas edilmemişti:

⁵² BOA, MD, nr. 103, s. 68 (evâil-i Muharrem 1103 / Eylül 1691 sonu).

⁵³ BOA, İE.TCT, nr. 746.

⁵⁴ İstanbul Ermeni Patriği Matteos'un arzuhâli ve üzerinde diğer kayıtlar: BOA, D.PSK, 1/135. Aharon'un mutat veçhile pişkeşini ödediğine dair makbuz: BOA, İE.ML, nr. 3658 (26 Nisan 1693).

⁵⁵ BOA, MD, nr. 106, s. 136.

“Bu kulları Erzurum’da patrik kulları ve biraz Ermeniyân tâifesine Frenk dînine girmişler var iden bunları nasihat ile yola getürdügümüz ecilden İstanbul’da Ermeniyân tâifesinden iki fırka bir fırkası kezâ Ermeniyân tâifesi ve bir fırkası Frenk dînine girmişler ve şimdi Ermeniyân tâifesi bizi isterler. Âyin-i erkânımız üzere bize nasihat eyle didükleri ecilden efendimden merâhim-i aliyyelerinden mercûdur ki bu kullarının İstanbul Patrikliğiyle behre-yab buyurmaları bâbında fermân devletlü ve sa’âdetlü ve merhametlü Sultânım hazretlerindir.” Avedik’in isteği kabul edilerek, 7 Mart 1702 tarihi itibarıyla İstanbul Ermeni Patrikliği berati verilmiştir⁵⁶.

Râhib Avedik’in bu arzuhâlinde kullanılan dilin yetersizliği hemen fark edilir. Zaten onun diğer arzlarının da, muhtemelen kâtime yazdırmayıp da kendisi kaleme aldığından, bozuk bir lisanla ve itinasız şekilde hazırlanmış olduğu görülür. Bu arzda yazdığına bakılırsa Avedik, daha önce Erzurum’da görev yaptığı sırada, cemaat mensuplarından Frenk dinine (Latin Katolik) girmiş olanları nasihatle yola getirmiş; şimdi İstanbul’daki Ermeniler de iki fırkaya ayrılmışlar; bunlardan Frenk dinine tevessül edenlere de aynı şekilde nasihat etmesi için, cemaat mensupları onun patrik olmasını istemişlerdir. Avedik’in göreve tayin edilmesinde, onun eski arkadaşı ve bu yıllarda merkezde neredeyse tüm güçleri elinde bulunduran Şeyhülislâm Feyzullah Efendi’nin rolünün olduğu kesindir⁵⁷. Bu meyanda Pamukciyan’ın, bunlar arasındaki dostane münasebetlerin, Feyzullah Efendi’nin Erzurum Kadısı bulunduğu yıllara kadar dayandığını söylemesi gerçeğe muvafık görünmektedir. Lakin Şeyhülislâm’ın, patrik yapmak üzere Avedik’i Erzurum’dan İstanbul’a davet ettiğine dair sözlerini, Avedik’in yukarıda metni verilen arzuhâlindeki ifadeleri teyit etmekten uzaktır⁵⁸. Avedik, cemaatin idarî istikrarsızlık ve Latin misyonerlik faaliyetleri tesiri altında bunalımlı günler geçirdiği bir zamanda işbaşına geçmişti. Otoritesini önce ruhban sınıfına, sonra da Ermeni cemaatine kabul ettirmesi hiç de kolay iş değildi. Nitekim daha ilk günlerde hükümete sunduğu bir arzuhâlde, zimmî taifesinden şerir bazı kişilerin patrikliğinin işlerine müdahale ettikleri; ayrıca sâbık patriğin vekilinin, patrikliğe

⁵⁶ BOA, D.PSK, 2/48 (7 Şevval 1113).

⁵⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁸ K. Pamukciyan, Râhib Avedik’in büyük bir zelzele sonucu harap olan Erzincan’daki Asdvadzadzin Kilisesi’ni restore ettirme teşebbüsünü, yine kilise yaptırıyor diye şikâyet konusu edilince, Erzurum Valisi tarafından hapse atıldığı; fakat mahkemede, tamir için aldığı izin fermanını ibraz edince Kadı Feyzullah Efendi’nin kararıyla serbest bırakıldığını yazar. Ayrıca bunlar arasındaki iyi münasebetlerin tesisinde, Feyzullah Efendi’nin Avrupalılara ve bilhassa Katolıklara karşı muhalif tutumunun etkisi olduğunu da söyler (*Biyografileriyle Ermeniler*; s. 52-53).

ait bazı “nesnelere” zapt etmesine mâni olduğundan yakınmıştı⁵⁹.

Patrik Avedik’in, Kudüs Ermeni Patrikliği’ni İstanbul’a bağlama hususunda, daha patrik seçilmeden önce bir düşüncesinin olduğunu gösterir işaretler yoktur. Ama göreve başlamasından itibaren, Kudüs Patrikliği’nde yıllardan beri süregelen idarî zafiyet ve özellikle de suiistimaller sebebiyle kilise ve manastırların duçar olduğu ekonomik sıkıntıları yakından takip ettiği; bu arada Kudüs Patriği Minas ile aralarının hiç de iyi olmadığı açıktır. Nitekim vakit kaybetmeden Kudüs meselesiyle alakalı olarak hükümete peş peşe arzlar sunmaya başladığı görülür. Zaten kısa süre sonra Minas hakkında, çok daha ciddi suçlamalar ortaya çıkacak ve sonunda Avedik, iki patrikliği birleştirme planını icra edecektir. Bu hadisenin safahatını, Osmanlı arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Buna geçmeden evvel, seleflerinden Avedik’e miras olarak kalan; onun tarafından, konjonktürün müsait olmasından da istifadeyle, muhaliflerini bastırma ve Kudüs’ü ele geçirme planına vesile teşkil eden problemlerin neler olduğuna bir bakalım. Kudüs kaynaklı olarak Ermeni cemaatini zora sokan meselelerin başında, Katolik Latin propagandasının hususiyle ruhban sınıfı arasında keskin ayrışmaya sebep olması geliyordu. Keza, idarî suiistimaller neticesinde Kudüs’teki kilise ve manastır vakıflarını ekonomik bakımdan iflasın eşiğine getiren borçlar, en az ilki kadar baş ağrıtıcı bir meseleydi. Anadolu ve Rumeli’deki Ermenilerden, Kudüs kiliseleri ve cemaati için yardım toplanmasıyla irtibatlı sıkıntılar da eksik olmuyordu.

Ermeni ruhban ve cemaati arasında yaygın şekilde görülen Katoliklik faaliyetlerine karşı Patrik Avedik, sert tedbirler almaktan geri durmamıştır. Nitekim göreve başlamasını takip eden aylarda, bir yandan bu nevi temayüle sahip ruhbanın vazifesine son vererek kendi kadrosunu oluşturmaya çalışırken, diğer yandan Kudüs Patrikliği meselesini de aynı minvalde ele alma ihtiyacı duymuştu. 1702 yaz aylarında İstanbul’dan Kudüs’e ziyaret için giden altı râhibin, buradaki durumu yakından gözlemek ve Avedik’e rapor etmek gibi hususî bir misyona sahip oldukları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bunlar, İstanbul’a döndükten sonra hükümete sundukları müşterek şikâyet arzında, Kudüs Patriği Minas hakkında şu enteresan iddialara yer verdiler: *“Bu zimmî kulları Ermeni râhiblerinden olup beş-altı nefer ruhbanlar bu sene âyininiz üzere Kudüs-i Şerîf’de Mar Yakub nâm kiliseye varup Kudüs-i Şerîf Patriği Minas nâm râhib Frenk tarafına tâbi ‘ olmağ-la bu kullarına ille Frenk altına girin diyü dürlü rencîde idüp ve kadîmî âyininiz üzere Âl-i Osmânî Pâdişâhımıza du‘â ider iken men‘ idüp ille Frenk Papaya du‘â*

⁵⁹ BOA, D.PSK, 2/61 (22 Nisan 1702).

idin zîrâ Frenk Papa sebebiyle ben Kudüs-i Şerîf'e patrik oldum diyü her birimize ikişer yüz değnek urup küllî gadr ve hayf olmagla sa'âdetlü Sultânımdan mercûdur ki mezbûr Kudüs-i Şerîf Patriği olan Minas ref' olunup bir müstahak kullarına ihsân olunup Ermeni fukarâları halâs olınmak bâbında recâ olunur⁶⁰."

Bu iddiaların gerçek olup olmadığı hususunda, Osmanlı Hükümeti tarafından bazı tahkikat yapıldıktan sonra, elde edilen bilgiler evrak üzerindeki *telhiste* şu şekilde ifade edilmiştir: "*Kudüs-i Şerîf'de olan Ermeni Patriği'nden şikâyet eden altı nefer râhib istintak olındukda içlerinden üç nefer râhib biz Kudüs'de idik mesfûr râhibin ahvâli bu vech üzeredir diyü cevab virüp lâkin ikişer yüz değnek urdu didikleri hilâf-ı vâki' zuhûr itmekle öbürlerinden dahi istihsar olındukda içlerinden Yeprem nâm râhib mesfûr patriği mukaddemâ eyü bilürdik lâkin bu üç nefer râhib şimdi Frenk âyinine tâbi'dir dirler ba'zularından dahi işitdim ammâ bu sene İstanbul'da sâkin olan Ermenilerden Kudüs-i Şerîf'de olan ziyâret-gâhlarımıza gidüp gelmiş iki yüz neferden ziyâde Ermeni vardır. İstanbul Kâimmakâmı'na mesfûr patriğin ahvâlini anlardan teftîş ve tefahhus idüp hakikati üzere i'lâm eylemek için fermân-ı şerîf ile bir mübâşir ta'yîn olunur ise ben de ma'an gidüp haber getirürüm diyü cevab itmeğin vech-i muharrer üzere emri şerîf tahrîr olunmak bâbında fermân...*". Telhis üzerine Padişah II. Mustafa'nın, "*iktizâ iden emri şerîf tahrîr oluna*" diye hatt-ı hümayunu sâdır olmuştur⁶¹. Bu belge 1702 yılı Temmuz sonu veya Ağustos başına ait olmalıdır ki, Avedik'in Kudüs Patrikliği'ni uhdesine dâhil ettiği tarihe tesadüf etmektedir.

Kudüs'teki Ermeni ruhban ve cemaatinin önemli sıkıntılarından birisi de, kilise ve manastırlara ait vakıfların işletilmesi ve yardım paralarının kullanılmasında karşılaşılan suiistimallerdi. Şüphesiz bu yeni bir mesele değildi; yıllardan beri hacmi genişleyerek süregelmişti. Bu nevi "akçeli işlere" müdahaleye Osmanlı devlet adamları umumiyetle istekli değillerdi. Zira anlaşmazlığın, cemaatin kendi iç mekanizmalarında veya mahallî mahkemelerde halledilmesi taraftarıydılar. Kudüs'teki mahkemede neticelenmediği için Divan-ı hümayun'a taşınan davalar da az değildi. Mesela 1688'de Mar Yakub Manastırı râhib ve keşişlerinden bir grup, Kudüs Kadısı Abdullah Efendi vasıtasıyla İstanbul'a bu neviden bir şikâyet arzı göndermişlerdi. İddialarına göre, Patrik Hovhannes'in zamanında 1684'te, onun vekili olup İstanbul'da Vezir Hanı'nda ikamet eden Safevi Devleti tebaasından Hasav adlı Ermeni, manastırın vakıf gelirlerini ve topladığı yardım

⁶⁰ BOA, Ali Emiri, Mustafa II, nr. 15427.

⁶¹ BOA, Ali Emiri, Mustafa II, nr. 15427.

paralarını kendi şahsî hevesine harcamak suretiyle, kilisenin zarara uğramasına ve borca girmesine sebep olmuştu⁶². Kudüs kiliselerini borç batağına sürükleyen elbette sadece bu kişi değildi. Patriklik beratının elde edilmesi sırasında ağır yükümlülükler altına girilmesi ayrı bir meseleydi. Böylece sürekli büyüyen borç sorunu, diğer başka sebeplerin yanı sıra, Patrik Avedik'in, Kudüs'ü İstanbul'a bağlama projesinin icraya konulmasında bir bahane oluşturdu. Hatta birleşmenin gerçekleşmesinden sonra, bu defa da muhtemel rakiplerinden olan sâbık Kudüs Patriği Minas ve Mar Yakub Manastırı'nın borca batmasından mesul tuttuğu ruhbani yıpratmak için, bu meseleyi kullanmaktan geri durmadı. Nitekim Ağustos 1702 tarihli bir arzuhâlde, Minas ve ondan önce görev icra eden ve kiliseyi zarara uğratan her kim varsa, borçlarının tahsil edilmesini istemiş; bunun üzerine maliye kaleminden mahallî yetkililere emir yazılmasına karar verilmişti⁶³. Hemen netice alamadığından, işin peşini bir süre daha devam ettirmiştir. Ekim 1702'de Divan-ı hümayun'a sunduğu belgede, Mar Yakub Manastırı'nda görev yapan eski râhiblerin, kilise nâmına borç olarak aldıkları paranın bir kısmını kendileri için harcadığını; borç karşılığı verilmiş olan temessüklerin ise faizcilerin eline düştüğünü söyledikten sonra hükümetten; *“sâbıkâ olan patrikler kendü umûrlarına alup harc u sarf eyledikleri akçayı kendülerden taleb olunup ve manastır-ı mezbûr malından her kim bir akça alup kendü umûrına harc u sarf eylemişler ise kendülerden taleb”* edilmesini istemişti⁶⁴. Başka bir arzuhâlde ise, Kudüs Patrikliği'ni de uhdesine aldığı için, kendisine verilen izinle bizzat Kudüs'e kadar gidip, önceki patrikler Hovhannes, Kalust ve Minas'ın manastırlar nâmına yaptıkları borçları ödediğini; kendi heveslerine harcadıklarını ise şer'î merciler tarafından tespit ettirdiğini; bu hususta Şeyhülislâm tarafından verilen bir fetvanın da elinde olduğunu söyleyerek, tahsilat meselesine dair talebini tekrarlamıştı⁶⁵.

Kudüs'le alakalı diğer bir mesele, yardım toplama faaliyetleri sırasında karşılaşılan sıkıntılardı. Kudüs'teki fakir Ermeniler nâmına, İstanbul ve Rumeli'de Ermeni kilisesi olan yerlerden yardım toplanmasına izin verilmişti. Bu faaliyet için Kudüs Patriği tarafından karabaşlar görevlendirilirdi. Çalışmalara ruhbandan bazı kişilerin karşı çıkması, bu vesileyle izin ve ruhsatsız şekilde para toplayıp kendi şahısları için harcamaları veya izinli kişilerin topladıkları yardımları Kudüs'e göndermede suiistimaller yapmaları sıkça görülen sıkıntılar-

⁶² BOA, D.PSK, 1/100 (1 Aralık 1688).

⁶³ BOA, D.PSK, 2/99 (12 Ağustos 1702).

⁶⁴ BOA, D.PSK, 2/117 (21 Ekim 1702).

⁶⁵ BOA, D.PSK, 2/126 (16 Mart 1703).

dandı. Kudüs Ermeni Patriği Minas, Haziran 1702’de sunduğu arzuhâlde İstanbul, Edirne ve diğer başka yerlerdeki bazı Ermeni ruhbanın, bu nevi faaliyetlere kanunsuz müdahalelerine mâni olunmasını talep etmişti. Bu hususta Piskoposluk Kalemî tarafında çıkarılan derkenarda; “*Kudüs-i Şerîf Ermeniyânı fukarâları için Memâlik-i Mahrûsede vâki’ Ermeni kiliselerinden âyinleri üzere Ermeni tâifesinin viregeldikleri tasadduk cem’i için Kudüs-i Şerîf Patriği’nin kendü kâğıdı ile irsâl eylediği vekili ruhbanlar kiliselerden cem’ idüp Kudüs-i Şerîf patriklerinin mektûbı olmadıkça âyinlerine muhâlif âhardan sâir Ermeni râhibleri fuzûlî tasadduk cem’e gezmeyeler diyü verilen berâtlarında*” açık şekilde yazılı olduğu belirtilmişti⁶⁶. Bazı köylerdeki sivil ve asker kesiminin, Kudüs için tasadduk akçesi toplanmasına karşı çıktıklarına dair yakınmalar sonraki yıllarda da sürmüştür. Buna karşılık hükümetin tavrı genellikle, kendilerine verilen berata uygun olarak “*hilâf-ı şer’-i şerîf rencide*” olunmalarını tembih sadedinde emir yazılmasından öte geçmiyordu⁶⁷. Avedik’in Kudüs planının ilk safhasının, kendi koltuğuyla birlikte çökmesinden sonra, yeniden Kudüs Patriği olan Minas, Anadolu’dan yardım toplama çalışmalarına ağırlık vermişti. Bu işleri kendi nâmına organize etmek üzere Karabaş Eğinli Sahak’ı vekil tayin etmiş; onun geçeceği yollar ve uğrayacağı kasaba ve köylerde rencide edilmemesi hususunda Divan-ı hümâyun’dan gerekli emirleri çıkartmıştı⁶⁸.

İşte genel manada Kudüs’ün aleyhine olan tüm bu hadiseler, planını icra için Avedik’in elini güçlendirmişti. Temmuz 1702’de hükümete başvurarak, mazide Kudüs’te vazife yapmış olanlar ve hâlen bu görevi sürdüren Patrik Minas’ın, kiliseleri ne miktar borca uğrattıklarının hesabının çıkarılmasını; ayrıca Minas’ın elinde bulunan gümüş ok ve diğer kıymetli eşyalara, göndereceği vekili vasıtasıyla el konulmasını talep etti. Patrik Avedik’in söz konusu bu arzuhâli şekli bakımından incelendiğinde, 24 Temmuz itibariyle Kudüs Patrikliği’nin hâlâ Minas üzerinde olduğu görülür⁶⁹; fakat bunun hemen akabinde sunulan 12 Ağustos 1702 tarihli arzuhâlde Avedik’in unvanı, “*Patrik-i Ermeniyân-ı İstanbul [ve] hâlâ Kudüs-i Şerîf*” biçiminde yazılmıştır⁷⁰. Şu halde Avedik, İstanbul’a ilave olarak Kudüs Patrikliği beratını Temmuz 1702 sonu itibariyle almış olmalıdır. Zaten takip eden arzlarından birinde, “*bu kulları İstanbul ve Kudüs-i Şerîf’de vâki’*

⁶⁶ BOA, D.PSK, 2/83.

⁶⁷ Patrik Avedik’in bu meyandaki bir arzuhali, üzerinde derkenar ve buyuruldu: BOA, D.PSK, 2/125 (7 Mart 1703).

⁶⁸ BOA, D.PSK, 3/63 (28 Eylül 1704).

⁶⁹ BOA, D.PSK, 2/90.

⁷⁰ BOA, D.PSK, 2/99.

Ermeni tâifesi patriği olup”⁷¹, bir diğerinde ise “*bu râhib kulları hâlâ berat-ı şerîf-i âlişân ile Kudüs-i Şerîf Ermeni Patriği olup*”⁷² şeklindeki ifadeler, Kudüs Patrikliği’ni artık üzerine almış olduğu gerçeğini teyit etmektedir. Pamukciyan’ın anlatımına göre de Avedik, İstanbul Patrikliği beratını Edirne’de alınca Amasyalı Hovhannes Vartabed’i vekili olarak İstanbul’a göndermiş; Temmuz 1702 tarihinde Kudüs Patrikliği’ni de üzerine almasından sonra, sâbık patrik Minas hakkındaki bazı suç isnadını tahkik etmek üzere Garabed adlı bir kişiyi nâzır sıfatıyla Kudüs’e yollamış; aynı tarihlerde kendisi de İstanbul’a müteveccihen hareket etmiş, Bakırköy’de muazzam bir Ermeni kalabalık tarafından karşılanmıştır⁷³. Minas’ın görevden alınması hakkında Sanjian, onun zimmetine para geçirmekle suçlandığını, daha da önemlisi Katolik yanlısı ve sempatzımanı olduğundan vazifesine son verildiğini; fakat daha sonra her iki suçlamanın da yanlışlığının ispat edildiğini yazar⁷⁴.

Böylece, “büyük misyonların adamı” Avedik, 1702 senesi yaz ayları itibariyle en azından kâğıt üzerinde hedefine ulaşmış görünüyordu. Ne var ki hakikatte, onu bekleyen çetin zorluklar vardı. Daha Edirne’den İstanbul’a döndüğü sırada, aralarında Sahabayar Eremya gibi bazı nüfuzlu Ermenilerin de bulunduğu bir grup, onu devirmek istemişlerse de, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi’nin himayesi sayesinde muvaffak olamamışlardı. Birkaç ay sonra Edirne’ye döndüğünde, burada da kendisine muhalif bazı Ermeni papazların çıkardıkları nâhoş hadiseler meydana gelmişti. Bunun üzerine Patrik Avedik, Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa’ya müracaat ettiyse de yüz bulmadığı gibi, Paşa onun hapsini emretmişti. Hâmisi Feyzullah Efendi bir defa daha müdahil olarak onu kurtarmış ve muhalifleri küreğe mahkûm ettirmişti. Bu sırada İstanbul’daki Ermeniler arasında bazı ihtilaflar çıktığı için, Sultan II. Mustafa’nın emriyle İstanbul’a dönmek zorunda kaldıysa da, burada fazla durmamış ve tekrar Edirne’ye avdet etmişti⁷⁵. Ona karşı bu kadar sert bir muhalefetin oluşmasında, Katoliklik faaliyetlerine müsamahasız tavrının önemli yeri vardı. Tam da Kudüs’ü üzerine aldığı günlerde Divan-ı hümâyun’a sunduğu bir arzuhâlde, Halep ve Sis taraflarındaki Latinlik faaliyetlerini gündeme getirmiş; hedefine aldığı sâbık ruhbandan Krikor’u, “*Frengistana varup Papa’ya tâbi’ olup*” Ermeni taifesine, “*Frenk âyinine dönün ve bana tâbi’ olun ve nasihatimi kabul idün*” demek suretiyle, cemaat üzerinde baskı kurmak-

⁷¹ BOA, D.PSK, 2/111 (18 Eylül 1702).

⁷² BOA, D.PSK, 2/117 (21 Ekim 1702).

⁷³ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁷⁴ Sanjian, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁵ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54.

la itham etmiş; iddiasını da Ermeni cemaatinin, Halep Kadısı huzuruna gelerek durumdan şikâyetçi olmalarına dayandırmıştı⁷⁶. Tüm bu hadiseler açık biçimde göstermişti ki, Patrik Avedik'in ikbali tamamıyla hâmisi Feyzullah Efendi'nin kaderine bağlanmıştı; belki de aslında bu durum, daha Erzurum günlerinden beri yıllardır hep böyle süregelmişti. Nihayet Ağustos 1703'te patlak veren Edirne Vak'ası, bu yol arkadaşlığını sonsuza dek nihayete erdirecekti.

Osmanlı Arşivi'ndeki Piskoposluk Kalemî dosyalarındaki belgelere bakılırsa, Patrik Avedik'in hükümete sunduğu arzuhâllerin sayısının tedrici şekilde azaldığı görülür. Şahsına karşı dozu gittikçe artan muhalefet ve konjonktürün bariz şekilde değişmesi, başlardaki hızını yavaşlatmış olmalıdır. Onun ilk görev dönemine ait görülen son arzuhâl 11 Mayıs 1703 tarihlidir⁷⁷. Azlinin gerçekleştiği Eylül 1703'e kadarki sürede, nelerle meşgul olduğu hususunda kaynaklar sessizdir. Avedik'in görevden azli hadisesi, Edirne'de Sultan II. Mustafa'yı tahttan indiren ve Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin idamına sebep olan meşhur Edirne Vak'ası sırasında meydana gelmiştir. Nitekim Avedik'in, üç yıl sonra tekrar göreve iade edildikten sonra sunduğu bir arzuhâldeki şu ifadeleri dikkat çekicidir: "*Edirne'ye giden asker ma'rekesinde bu kullarını nefy itirdiklerinde...*"⁷⁸. Bu ifadelerden açık şekilde anlaşıldığına göre onun görevden azli, Osmanlı askerinin Edirne'ye varışından sonra gerçekleşmiştir. Edirne'deki hadiseleri nakleden muasır Osmanlı kanyakalarının hiçbirinde, Patrik Avedik'in Şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile olan irtibatına ve görevden azline dair herhangi bir malumata rastlanmaz; fakat Silâhdar'ın eserinde, Feyzullah Efendi'nin, türlü işkencelerin ardından başı vurulmak suretiyle katlinden sonra, aynı kötü muameleyi cesedine de icra edenler arasında 300 kadar kefer ve önlerinde papazlarının olduğunun yazılması manidardır⁷⁹. Edirne'de bu dramatik hadiseler vuku bulurken Avedik, kendi

⁷⁶ Patrik Avedik'in arzuhâli ve üzerinde yazışmalar: BOA, D.PSK, 2/88 (22 Temmuz 1702).

⁷⁷ BOA, D.PSK, 2/132.

⁷⁸ BOA, İE.DH, nr. 1937.

⁷⁹ Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın eserinde sözü edilen satırlar aynen şöyledir: "*Çökerdip boynun urdular ve ayaklarına birer ip bağlayup ve başını sakalından ayağına mülasık ipe asup, cebren ve kahren üç yüz mikdâr kefereler iplerin ucundan yapışup, papazları önlerince kandilitsaların yakup yani ki, buhur nâmına râyiha-i kerihayi günlük kokularıyla tebhîr iderek tahkîren lâşesin bir buçuk saat mahalden sürüp yeniçeri ordusuna getürdüler.*" (Mehmet Topal, *Nusretnâme, Tahlil ve Metin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 638). Bu hadiseden yaklaşık elli yıl önce Sultan IV. Mehmed devrinde 1655'teki At Meydanı kalkışmasında, âsilerin katlini istedikleri saray ağalarının öldürülmesinden sonra, cesetlerine yapılan muamele hakkında *Târih-i Gılmanî*'deki şu satırlar, bu nevi hadiselerle gayrimüslim cemaatin de iştirak etmesini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir: "*Bu kez bir alay Cebeci eşkiyâsı ve Ermeni keferesi kemâl-i adavetinden ayaklarına ip bağlayup At Meydanı'na*

durumunun da kritik hale geldiğini anlamış olmalı ki, Pamukciyan'ın yazdığına göre İstanbul'dan kaçmak üzere Üsküdar'a geçtiği sırada yakalanmış ve Yedikule Zindanı'na atılmıştır⁸⁰. Yerine İstanbul Ermeni Patrikliği makamına, Eylül 1703 tarihinde hasımlarından Râhib Amasyalı Kalust atandı⁸¹. Aynı zamanda İstanbul ve Kudüs'ün idareleri birbirinden ayrılarak, onun diğer rakibi Minas'a ise yeniden Kudüs Patrikliği verildi⁸².

Devrik patrik Avedik, Yedikule'de fazla tutulmadı. 760 akçe pişkeşi olan Erzincan marhasalığına tayin edilmek suretiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmış, kendi ifadesine göre sürgün edilmiştir. Ne var ki çok geçmeden, buradaki faaliyetleri cemaatin şikâyetine sebep olduğundan bu vazifede de kalamamıştır. Patrik Kalust'un bir arzında, halkı taciz eden “*yaramaz ve şakî*” bir kimse olmakla itham edilen Avedik'in, marhasalık vazifesine son verilerek sürgün edilmesi, yerine Râhib Sahak'ın tayini istenmiş ve 17 Ekim 1703 tarihinde bu talep muvafık bulunmuştur⁸³. Pamukciyan, Avedik'in Avrat Adası'na sürgün edilmesi hadisesinin, Fransız Elçisi Fériol'un teklifiyle Yedikule'den çıkarılmasından hemen sonra gerçekleştiğini yazarsa da⁸⁴, bunun Erzincan marhasalığı macerasından sonra meydana geldiği açıktır.

Patrik Avedik'in görev süresince uğraşmak zorunda kaldığı asıl meselelerden birisi de Halep, Sis ve Adana taraflarındaki Ermeni kiliseleri ve cemaatin idaresiyle alakalıydı. Kilise hiyerarşisine göre aslında buraların, Kilikya Katogigosluğu'nun idaresi altında bulunması gerekiyordu. Fakat fiilî uygulamada söz konusu bölgenin, İstanbul Patriği'nin teklifiyle atanan bir marhasa tarafından yönetildiği; diğer taraftan coğrafi yakınlık münasebetiyle, Kudüs patriklerinin de buralar üzerinde nüfuz sahibi olmak istedikleri görülür. Nitekim Avedik'in görev süresince ve sonrasında bu neviden çekişmeler hiç eksik olmamıştır. Onu, özellikle bölgedeki yoğun Katoliklik faaliyetleri çok rahatsız etmiş; bu sebeple daha

varınca avret yerleri uryân kaldurum üzerinde küt küt iderek At Meydanı'na götürüp bıraktılar.” (Ertuğrul Oral, *Mehmed Halife, Târih-i Gilmanî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 46).

⁸⁰ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54.

⁸¹ BOA, D.PSK, 2/150. İstanbul Ermeni Patriği Kalust'un Divanühümâyun'a sunduğu arzuhâl: BOA, D.PSK, 3/27. Patrik Kalust (Gaydzak), din adamı olmasının yanı sıra aynı zamanda şairdir. Şiirlerini *Lusaşaviğ* (Işık Yolu, 1704) adlı kitapta toplamıştır. Bunların ekserisi bir mısra Türkçe bir mısra Ermenice olarak yazılmıştır (Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 259-260).

⁸² BOA, D.PSK, 3/63.

⁸³ BOA, D.PSK, 2/150.

⁸⁴ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54.

göreve geldiği ilk aylarda, buradaki ruhbandan Krikor'u hedefine almıştı⁸⁵. Râhib Krikor'un ise Sis Marhasası Râhib Matteos'la başı dertteydi. 1704'te Matteos hükümete sunduğu bir arzuhâlde, Krikor'un bazı nâhoş faaliyetlerini gündeme getirdi. İddiasına göre 8-10 seneden beri Sis, Adana, Payas, Antakya ve Halep Ermenilerinin üzerine marhasa olup; Sis ve Adana taraflarından marhasalık vergisini tahsil etmek için gittiğinde, "*marhasa fîrar etti*" diye buna karşı çıktıklarını; ayrıca sâbık marhasa Krikor'un, "*ben de marhasa oldum ve hatt-ı hümâyunum vardır*" diyerek görevini yapmaya mâni olduğunu iddia etmişti⁸⁶. Bu arada Râhib Matteos'la İstanbul Ermeni Patriği Avedik arasındaki ihtilaflar da eksik olmuyordu ki, tafsilatı ileriki sayfalarda verilecektir.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ndeki idarî istikrarsızlık, Avedik'in yaklaşık bir buçuk senelik sürgün zamanında artarak devam etmişti. Onun yerine tayin edilen Patrik Kalust, henüz bir yılını bile doldurmadan azledilerek, koltuğunu 8 Mayıs 1704 tarihinde Balatlı Nerses'e bırakmıştı⁸⁷. Patrik Nerses ise, ancak dört ay görevde kalmasına rağmen maktu vergi ve pişkeş ödemesini düzgün şekilde yaptığı gibi⁸⁸; bu döneme ait ruhban tayini hakkındaki birkaç belge hâricinde⁸⁹, kayıtlara menfi herhangi bir şey geçmemişti. Buna rağmen Avedik'i bir kez daha İstanbul'da görmek isteyenler, 1703 senesi darbesinin tozu-dumanı ortalıktan kalkınca, onu tekrar göreve tayin ettirmek için harekete geçmişlerdi. Avedik'in adeta küllerinden doğarcasına yeniden sahne alışının, nasıl meydana geldiği hususunda Osmanlı resmî belgelerine akseden herhangi bir malumat yoktur. Bununla birlikte Pamukciyan, Eylül 1704 tarihinde Kalaylı Ahmed Paşa'nın sadrazamlık makamına geçmesinin, sâbık patriği sürgünden kurtarmak için Avedik taraftarlarını cesaretlendirdiğini; nitekim onların teşebbüsüyle affedilen Avedik'in önce Halep'e gittiğini; eski manastırına çekilmek üzere Erzincan'a hareket etmek niyetindeyken, buraya henüz ulaşmadan İstanbul'a dönmesi emrini aldığını yazar⁹⁰. Böylece İstanbul'daki taraftarlarının çabaları sayesinde Avedik, Aralık 1704 tarihi itibarıyla ikinci defa olarak İstanbul Ermeni Patrikliği makamına oturmuştur.

⁸⁵ BOA, D.PSK, 2/88.

⁸⁶ BOA, D.PSK, 3/21 (23 Nisan 1704).

⁸⁷ İstanbul Ermeni Patriği Nerses'in 100.000 akçe âdet-i pişkeşi ödediğine dair tezkere: BOA, İE.ML, nr. 6419.

⁸⁸ Patrikliğe ait ruznamçe kaydı ve derkenar: BOA, D.PSK, 3/88.

⁸⁹ Kars ve Çıldır taraflarındaki Ermenilere, Şuragel nâhiyesindeki Hasvanik Manastırı Marhasası Daniel'in yeniden ruhban tayin edilmesi talebi ve atama izni: BOA, D.PSK, 3/47 (23 Mayıs 1704). Diyarbakır Marhasalığına Karabet'in tayinine dair: BOA, D.PSK, 3/55 (22 Haziran 1704).

⁹⁰ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54.

Dönemin belgeleri incelendiğinde Patrik Avedik'in, yaşadıkları acı hadiselerin tesiriyle olsa gerek, bu defa muhaliflerine karşı daha itidalli hareket ettiği anlaşılır. Diğer yandan, Kudüs'ü İstanbul'a bağlama emelinden vazgeçmemiş olduğuna işaret eden belgelerin varlığı da hemen dikkati çeker. Zaten tam da bu tarihlerde Kudüs Ermeni Patriği Minas'ın ölümü, ona beklediği fırsatı doğurmuştu. Nitekim Divan-ı hümayun'a sunduğu bir arzuhâlde, Kudüs hakkındaki talebini şu sözlerle ifade etmişti: *"Bu kulları hâlâ İstanbul Ermeni Patriği olup, ihsân olunan fermânda Kudüs-i Şerîf Patrikliği dahi ma'an ihsân olunmuş idi. Hâlâ mukaddem ref' olunan Kudüs-i Şerîf Patriği olan Minas nâm râhib mürd olup defterde yeri mürd olmadıkça âhara verilmeye şartı olmağla mahallinden derkenâr olunup mürd olan Minas râhibin mahlûlünden müceddeden fermân-ı âlîşân ihsân olunmak bâbında saadetlü Sultânım hazretlerindedir."* Bu talep uygun görülerek 11.900 akçe pişkeşi ödemesi şartıyla, 2 Mart 1705 tarihinde İstanbul'a ilave olarak Kudüs Ermeni Patrikliği makamı da Avedik'e verildi⁹¹. Ne var ki teşebbüsün, Avedik'in şahsî tatmini bir yana bırakılırsa, neredeyse hiçbir mantıkî plana dayanmadığı; bilakis onun dramatik sonunu hazırlayan en belirleyici hadise olduğu acı biçimde anlaşılacaktı. Zaten Avedik, daha ilk patriklik döneminden itibaren dikkatini büyük ölçüde Ermeni cemaati arasındaki yozlaşma ve özellikle de Katolik propagandasıyla mücadele gibi "ulvî meselelere" teksif etmişken, bu ikinci görev süresi boyunca neredeyse tüm mesaisini, vergi tahsili ve hazineye teslimi gibi "akçeli işlere" harcamak zorunda kalacaktı.

Nitekim Piskoposluk Mukataası Kalemî'nden çıkarılan bir hesap icmalinde, Avedik'e patriklik beratı verildiği halde, gerek âdet-i pişkeş ve gerekse maktu biçimde ödemek zorunda olduğu vergiden *"bir akçe ve bir habbe"* ödeme yapmadığı ifade edilmişti⁹². Bunun üzerine hükümet tarafından sıkıştırıldığı muhtemel olan Avedik, tahsilat için Anadolu'ya adamlarını gönderdiğinde başka sorunlarla da karşılaşmıştı. Hükümete sunduğu Haziran 1705 tarihli kâğıtta Amasya, Merzifon ve Korgun taraflarındaki vergi tahsildarlarının, kanunî haddenden fazla vergi talep etmelerinin, cemaat arasında neden olduğu huzursuzluğu gündeme getirmişti⁹³. 1705'te Patrik Avedik'in başını ağrıtan bir başka akçeli iş de, yıllar önce 1691 senesinde, dönemin mâruf devlet adamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa'nın tercihiyle görev yapmış olan Patrik Şahin'den, hazineye borç olarak

⁹¹ BOA, D.PSK, 3/77.

⁹² BOA, D.PSK, 3/88.

⁹³ BOA, D.PSK, 3/90 (26 Haziran 1705).

kalan 140.000 akçenin ödenmesi meselesiydi⁹⁴. Patrik Avedik bu hususta Divan-ı hümâyun'a sunduğu arzda, görev süresi müddetince yükümlü olduğu ödemeleri düzgün şekilde yaptığını; hatta Edirne Vak'ası'ndan sonra görevine son verilip sürgün edildiğinde, 15 kese akçelik mal ve eşyasına el konularak satıldığını iddia etmişti. Ayrıca Şahin'in borcuyla kendisinin hiçbir şekilde alakasının olmadığını söyledikten sonra, “*eger bin yüz on sekiz senesinin malını bu kullarından taleb buyurursanız malım ve başım Pâdişâh-ı âlem-penah hazretlerininindir vereyim ve illâ selef patrik borcunu bu kulları nice edâ ideyim bu kullarına külliyet ile zulümdür*” diyerek, haline merhamet gösterilmesini istemişti. Nitekim maliye tarafından yapılan tahkikatta, söz konusu borçla onun bir alakasının olmadığı anlaşıldığından, 7 Kasım 1705 tarihinde talebine münasip cevap verilmişti⁹⁵.

Uzun süredir baş ağrıtan Kudüs kiliselerinin borcu meselesi, Patrik Avedik'in ilgilenmesi gereken bir diğer akçeli mesele olarak duruyordu. Bu sebeple Kudüs Patrikliği'ni üzerine almasından sonra bir arzuhâl sunarak bazı taleplerde bulundu. İddiasına göre daha önce patrik olanlar, “*Kudüs-i Şerif'de bir Yakubî manastırımız ta 'mîre muhtâcdır ve masârıf-ı kesîresi vardır*” diyerek, bu bahaneyle 315 kese akçe⁹⁶ borç para toplamışlar, mukabilinde kilise vakfının kırmızı mührü ile mühürledikleri borç senetleri vermişler. Oysa yaptırdığı tahkikatta söz konusu yıllarda kilisenin gelirlerinin masraflarını karşıladığı, şu halde söz konusu parayı kendi hevâ ve heveslerine sarf ettikleri anlaşılmıştır. Netice olarak güvenilir bir mübaşir gönderilerek, hiç olmazsa bundan sonra kilise gelirlerinin masraflar haricinde arta kalan kısmının, eski alacaklılara ödenmeyerek tarafına gönderilmesini talep etmişti⁹⁷. Ayrıca daha önceki Kudüs patriklerinden olan ve hâlâ Tokat marhasalığı görevinde bulunan Rahib Kalust'u, söz konusu borç bahanesiyle sıkıştırmış; buna karşılık Kalust, hükümete sunduğu arzuhâlde,

⁹⁴ Patrik Şahin, 1691'de kurumun buhranlı yıllarında bir sene kadar İstanbul Ermeni Patrikliği makamında bulunmuştu. Aslında o göreve başladığında, kendinden önceki dört yılda vazife yapış patriklere ait borcun toplam hacmi 521.222 akçeye kadar çıkmıştı (BOA, İE.ML, nr. 2985). Şahin'in, görev süresince vergi tahsili hususunda işi sıkı tutmaya çalıştığına dair belgelere rastlansa da (BOA, D.PSK, 1/111, 127), o da selefleri gibi hazineye borç bırakmaktan kurtulamamıştır.

⁹⁵ Patrik Avedik'in arzı, derkenar kayıtları, telhis ve buyuruldu: BOA, İE.DH, nr. 1937.

⁹⁶ Bu tarihlerde bir ölçü birimi olarak 1 kese'nin 50.000 akçe tutarındaki bir meblağa karşılık geldiği düşünülürse, burada iddia edilen borcun hacminin 15.750.000 akçe gibi muazzam bir miktara ulaştığı anlaşılır. Ölçü birimleri hakkında şu çalışmaya bakılabilir: Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Elazığ 2005, s. 157.

⁹⁷ BOA, D.PSK, 3/106 (4 Kasım 1705).

kendisinin bir akçe bile borç tahsilatı yapmadığını iddia etmişti⁹⁸. Borç krizinin yanı sıra Kudüs Mar Yakub Manastırı fukarası için Anadolu ve Rumeli'den sadaka toplanmasındaki suiistimaller de eksik olmuyordu. Bu iş için Patrik tarafından mühürlü ve imzalı mektupla bir vekil görevlendirilmesi zorunlu iken, buna riayet edilmeyerek yetkisiz kişilerin bu bahaneyle tahsilat yaptıkları, sonra da topladıkları paraları yerlerine göndermedikleri ifade edilmişti. Patrik Avedik, bu nevi yolsuzlukların önüne geçilmesi gayesiyle, 29 Kasım 1705 tarihinde kadı ve nâiblere hitaben umumî bir emir çıkartmıştı⁹⁹.

İstanbul Ermeni Patriği'nin, Kudüs'te bir vekili ve nâzırı bulunurdu. Nitekim Kudüs Patriği Matteos'un bir arzuhâlinde yazdıklarına bakılırsa Patrik Avedik, Kudüs Patrikliği'ni İstanbul'a bağlayınca, tarafından Apraham, kardeşi Bedros, Saanel ve Istepannos adlı kişileri, gelen ziyaretçilerden sadaka toplamak ve kiliseye ait vakıf ve diğer patriklik gelirlerini tahsil etmek üzere vekil ve nâzır olarak Kudüs'te görevlendirmişti. Daha sonra Avedik'in vazifesine son verilip de kendisi Kudüs Ermeni Patriği olunca, kilise gelirleri zaten masrafa kifayet etmez iken, adı geçen kişilerin paraları toplayıp İstanbul'a göndermelerinden şikâyetçi olmuştu. Sonra da yirmi-otuz seneden beri Kudüs Kilisesi'nde vekillik yapan ve "Papa mesâbesi"nde bir kişi olan İstanbulî Maldovi ve hizmetçisi Hovhannes'i sürgün ve hapsedirmek suretiyle zulüm yaptıklarını söyleyip, uzun zamandır vekil olan Baba Matteos'un yeniden vekil tayin edilmesini istemişti. Bunun üzerine Hükümet tarafından, davalarının Kudüs'teki mahkemede görülmesi için 14 Mart 1706 tarihinde emir çıkmıştı¹⁰⁰.

İstanbul ile Kudüs arasında nüfuz sağlama mücadelesine sahne olan Sis marhasalığı üzerindeki rekabet, Patrik Avedik'in ikinci görev döneminde kızışarak devam etmişti. Avedik hükümete bir arz sunarak Matteos'u azlettirip, yerine 17 Ağustos 1705 tarihinde Hovhannes'i atamıştı. Bu tarihlerde söz konusu marhasalığın tam adı "Sis ve Adana ve Tevâbii Ermeniyânı Marhasalığı" olup, vazifeye tayin beratı 6.000 akçe pişkeş mukabilinde veriliyordu¹⁰¹. Son değişiklikten bir müddet sonra Matteos, bir arzuhâlde, maruz kaldığı mağduriyeti şu kelimelerle ifade eder: "*Bu râhib kulları bi'l-cümle Ermeni râhiblerinin ihtiyarları ve ulularını olup ve İstanbul Patrikliği'nden ferâgat ve Sis Marhasalığı'na kanâ'at imtişiken İstanbul Patriği olan Avedik nâm râhib-i mensuh havfından ve iltizâmında*

⁹⁸ Râhib Kalust'un arzuhali: BOA, D.PSK, 3/120 (21 Aralık 1705).

⁹⁹ BOA, D.PSK, 3/113.

¹⁰⁰ Kudüs Patriği Matteos'un bir arzuhâli: BOA, D.PSK, 3/133 (14 Mart 1706).

¹⁰¹ BOA, D.PSK, 3/121.

değil iken bu râhib kullarını azl ve nefy idüp küllî gadr olunmakla merhametlû Sultânımdan mercûdur ki yine kadîmî marhasalığım tevcîh ve âdet-i pişkeşi teslîm-i hazîne ve yedime berât-ı âlişân diyü râhib kulları dahi itlâk olunmak bâbında...”. Nitekim talebi uygun bulunarak 12 Ocak 1706 tarihinde görev kendisine yeniden tevcih edilmiştir¹⁰². Matteos bu göreve tayin edildiği vakitte, aynı zamanda Kudüs Patrikliği vazifesini de deruhte ettiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Divan’a sunduğu bir arzuhâlde, aralarındaki ihtilaflar daha önce de birkaç defa yazışmalara konu olan Ermeni ruhbandan Krikor ve Hovhannes hakkında bazı iddialar öne sürmüştür. İfadesine göre bu iki râhib, bunun Sis ve Adana tarafında görev yapmasına haksız ve kanunsuz şekilde müdahale ve muhalefet etmişlerdi. Neticede bu nevi müdahalenin men’i için 18 Mayıs 1706 tarihinde Adana valisi ve kadısına emir yazılmasına karar verilmişti¹⁰³. Ne var ki Patrik Matteos’un Sis’i de kendisine bağlamasına, ruhban arasından itiraz sesi yükselmişti. Cemaatin önde gelen ruhanîlerinden Bedros, hükümete şu dikkat çekici arzı sunmuştu: “*Vilâyet-i Sis Marhasalığı başka marhasalık olup İstanbul’a patrik olanların iltizâmında olmayup kadîmden bu ana dek başka marhasa zabt idegelmişken hâlâ Kudüs-i Şerîf Patriği olan Matteos Râhib kendü üzerinde Kudüs-i Şerîf Patrikliği var iken Sis Marhasalığı dahi hâlidir diyü alup tarafından bir zimmîye virüp re’âyânın âyinleri icrâ olunmakla hazine defterlerinden mîrî pişkeşi kaç akçası derkenâr olup mîrîsi hazineye teslîm eylemek üzere bu kullarına berat-ı şerîf sadaka ve ihsân buyurulmak bâbında emr ü ferman saadetlû Sultânımıdır*”¹⁰⁴.” Burada açık şekilde Sis’in, Kudüs’ten ayrı bir marhasalık olduğu iddia edilerek, Matteos’tan alınıp kendisine verilmesi talep edilmiştir. Bu evrak üzerindeki muamelelere bakılırsa, Bedros’un talebinin karşılandığına dair herhangi bir buyuruldu kaydının olmadığı görülür. Lakin Bedros daha sonra arzusuna ulaşmış, hatta Sis’in yanı sıra Adana ve Halep ile buralara bağlı Ermeni cemaatinin marhasalık beratını da almıştır. Ne var ki İstanbul Patriği ile ters düştüğünden, ayrıca görevini layıkıyla icra etmeyerek manastırların harabına sebep olduğundan Kasım 1711’de azledilerek, bu görev Râhib Hovhannes’e verilmiştir. Aradan çok geçmeden bu defa da Râhib Bedros, hükümete bir arzuhâl sunarak, görevden haksız şekilde alındığını ve mağdur olduğunu iddia ederek söz konusu marhasalığın malının, 250 kuruş arttırılmak suretiyle kendisine verilmesini teklif etmiş; bu istek de münasip görülerek 17 Kasım 1712 tarihi itibarıyla tayin beratı tevdi edilmiştir¹⁰⁵.

¹⁰² BOA, D.PSK, 3/121.

¹⁰³ Sis Patriği Matteos’un arzı ve diğer yazışmalar: BOA, D.PSK, 3/157.

¹⁰⁴ BOA, D.PSK, 3/158 (24 Mayıs 1706).

¹⁰⁵ BOA, İE.DH, nr. 2842.

Kudüs ve Sis hâkimiyeti için verdiği mücadelenin, Patrik Avedik'i fazlasıyla yıpratmıştı. Zaten 1706 yılına girildiğinde İstanbul'daki hava artık neredeyse tamamen onun aleyhine dönmüştü. Ama yine de bu gibi sıkıntılara rağmen, hazineye ödemeleri düzgün biçimde yaptığından (140.000 akçe tutarındaki sipahlar ulûfesini gönderdiği kayıtlıdır), hicrî 1118 senesi için Anadolu ve Rumeli'de vergi tahsili için, mutad şekilde dört adet ferman yazılması talebine 12 Ocak 1706 tarihinde müspet cevap verilmişti¹⁰⁶. Ne var ki bu fermanların Avedik'e verilmesi söz konusu olmayacaktı. Zira şahsına karşı şikâyetlerin yeniden artması, muhaliflerinin teşebbüsleri ve daha da önemlisi Fransa Elçisi Fériol'un, hükümet nezdinde yaptığı tahrik ve tezvirat dolayısıyla, Patrik Avedik'in görevi 14 Şubat 1706 tarihinde nihayete erdirilerek Bohça Adası'na sürüldü ve orada hapsedildi¹⁰⁷. Bundan kısa süre sonra 28 Şubat 1706 tarihinde, yeni durumu özetler mahiyette beyaz üzerine şu buyuruldu sâdır oldu: "*Ermeni Patriği Avedik zimmînin tâife-i mezbûreye cevri ve hîle ü hud'ası ve ihtilâli bâis olduğundan azl ve kal'a-bend olunup üzerinde olan İstanbul Patrikliği âhara verilmekle Kudüs-i Şerîf Patrikliği dahi Ermeni milletinin muhtarı Matteos zimmîye istikamet ve âyinleri icrâ şartıyla tevcih olunmak buyuruldu*"¹⁰⁸. Görüleceği üzere Avedik'in makamdan azli kararına, Ermeni cemaatine eziyeti ve onları aldatması gerekçe gösterilmiş; Fransa elçisinin iddia edilen müdahalesine ise hiç değinilmemiştir. Kudüs Patrikliği'nin ayrılması hususundaki ifadelerden ise, aslında Avedik'in sonunu getiren asıl meselenin Kudüs'e hâkim olmak için kopan fırtınadan kaynaklandığına şüphe yoktur.

Sâbık Patrik Avedik'in görevden azlinden sonraki hayatı maceralarla geçti. Bu sıra dışı hikâyeyi, Pamukciyan'ın eserinden özetleyelim. Sürgünde olan Avedik, bir müddet sonra Kudüs'e gitmek üzere İstanbul'a bir arzuhâl sundu. Düşmanlarının muhalefetine rağmen Sadrazam Çorlulu Ali Paşa sayesinde bu arzusu kabul edildi. Bu durumdan rahatsız olan Fransa Elçisi Fériol, onu kaçırmak için bir plan yaptı. Kudüs'e müteveccihen Avedik'in bindiği gemi Sakız Adası'na vardığında, buradaki Fransız Konsolos Muavini Bonald'ın vasıtasıyla, Tarillon adlı bir Cizvit papazı oraya gönderdi. 7 Nisan 1706 tarihinde serbest bırakılan Avedik, bir divan çavuşunun refakatinde vardığı Sakız'da, dört gün gemi beklemek zorunda kalmıştı. Yaptıkları plan gereğince Bonald, Avedik ve çavuşu Avrupa'ya

¹⁰⁶ Patrik I. Avedik'in bu husustaki arzuhâli: BOA, D.PSK, 3/123 (12 Ocak 1706). Onun görevden azlinda, pişkeş ve maktu ödemelerinde gevşekliği olmadığını, aksine ödemesini düzgün yaptığını gösteren diğer başka kayıtlar da vardır (BOA, D.PSK, 3/160).

¹⁰⁷ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁰⁸ BOA, D.PSK, 3/132.

giden bir Fransız gemisine bindirmiş; Değirmenlik Adası'na vardıklarında ise rüşvetle elde ettiği çavuş gemiyi terk etmişti. Gemide yalnız kalan Avedik'in üzerindeki paraları ve mücevheratı, gemi kaptanı tarafından müsadere edilmişti. Mayıs 1706 başlarında Messina'ya varıp burada hapsedilmesinden ancak beş ay sonra, Avedik'in kaçırıldığı haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Bu durum Ermeni cemaati kadar hükümet nezdinde de infiale sebep olmuştu. Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, şiddetli baskılarla Fériol'dan Avedik'in iadesini talep ettiyse de, olup bitenleri külliyen inkâr eden sefir, hadiselerin korsanlık faaliyeti olduğunu söylemiş; fakat divan çavuşu sorgusunda hakikati ifşâ etmişti. Bu arada Eylül 1706'da Marsilya'ya götürülerek Tersane Zindanı'na atılan Avedik'in, ayaklarına pranga vurulmuş, saç ve sakalı kesilmiş, elbiseleri ve kitapları elinden alınmıştı. Fériol, burada da işin peşini bırakmamış; gönderdiği gizli bir emirle onu, bu sıralarda din ve siyaset adamlarının tutulduğu Normandiya eyaletindeki Mont Saint-Michel Manastırı'na naklettirmişti. Burada bir katile dahi reva görülmeyen işkencelere ve hakaretlere maruz kalmıştı. Bu manastır sahile yakın yerde bulunduğundan, güvenlik endişesiyle Avedik, 8 Ocak 1710 tarihinde Paris'e sevk edilmiş ve meşhur Bastille Zindanı'na atılmıştı. Haziran 1710'dan itibaren kitaplarla meşgul olmasına müsaade edilmişti. Bu arada hapishaneden kurtulmak gayesiyle 22 Eylül 1710 tarihinde, Paris Başpiskoposu huzurunda Katolik Kilisesi'ne girmeyi kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Takriben altı senelik işkencelerle dolu hapishane hayatı neticesinde bitap kaldığı ve sıhhatini kaybettiği için, 11 Temmuz 1711 tarihinde ölmüş, Saint Suplice Kilisesi'ne defnolunmuştu. Bir rivayete göre mezar taşı 1793 İhtilali sırasında kaybolmuştu¹⁰⁹.

Bu dramatik hikâyeden yeniden asıl mevzumuzla dönersek, yeni İstanbul Ermeni Patriği III. Mardiros, Avedik'le aralarında husumet bulunduğundan, mensuh patriğin bazı icraatlarını gündeme getirdi. Bu bağlamda Erzincan Marhasası Sahak'ın vazifeden azli hadisesinde, açık şekilde Avedik'i suçladı¹¹⁰. Asıl dikkat çekici olanı ise, hiç vakit kaybetmeden Kudüs Patrikliği meselesini hükümet nezdine taşıması olmuştu. Mart 1706 tarihli bir arzında yukarıda da değinildiği üzere, sâbık Patrik Avedik hakkında ağır ithamlarda bulundu. Mar Yakub Manastırı'nda ziyaretçilerden toplanan paralar ve vakıf gelirlerinin, manastır giderlerine bile kifayet etmez iken Avedik, “*eşirradan kimini vekîl ve kimini nâzır edüp*” hâsıl olan gelirlere el koydurmuş; ayrıca yirmi-otuz seneden beri manastırda vekil olarak görev yapan Baba Matteos ile İstanbulî Maldovi ve hizmetçilerden Yakub

¹⁰⁹ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹¹⁰ BOA, D.PSK, 3/151 (Nisan 1706).

Hovhannes'i sürgün ve hapsedtirmiştir. Netice olarak Baba Matteos'un yeniden vekil tayin edilmesini ve vakıf malları hususunda mahkeme huzurunda davalarının görülmesini istemiştir¹¹¹.

Öyle anlaşılıyor ki bu karışık dönemde, Kudüs'e yeni bir patrik ataması yapılmamış, bunun yerine İstanbul Patriği'nin gönderdiği vekille idare edilmesi denenmiştir. Bu durum uzun sürmemiş, 24 Mayıs 1706 tarihli bir belgede görüleceği üzere Kudüs Patrikliği, İstanbul'dan ayrılarak Râhib Matteos'a verilmiştir¹¹². Ne var ki, diğer birçok ruhanî gibi Matteos da Frenklik töhmetinden yakasını kurtaramamış; "*Frenk âyini üzere hareket ve ihtilâle bâis*" olduğu gerekçesiyle azledilerek küreğe vurulmuştur. İstanbul Patriği III. Mardiros da onunla beraber aynı cezaya çarptırılmıştır. Bu durumda İstanbul ile Kudüs patriklikleri bir kez daha tek bir beratla, bu defa Râhib Hovhannes'e verildiyse de o, kısa sürede azledilmiştir¹¹³. Bunun üzerine İstanbul, Galata ve Üsküdar'daki kiliselerin papazları, beş nefer cemaat-başlıları ve mekânları muayyen ihtiyarları, o ana kadar âyinlerine muhalif hareketi görülmeyen ve Frenk dinine temayülü olmadığı da bilinen Râhib Sahak'ı bu görev için teklif ettiler. Nihayet 11 Ocak 1709 tarihinde Sahak, 11.900 akçe tutarındaki pişkeşi ödemesi şartıyla Kudüs Ermeni Patriği tayin edilmiştir. Bu hususta Piskoposluk Kalemî evrakındaki nişân-ı hümâyun sureti aynen şöyledir: "*Vech-i meşrûh üzere zikrolunan Kudüs-i Şerîf ve tevâbi 'i Ermeniyân Patrikliği mukaddemâ patrik olan Avedik Râhib'e gelince İstanbul Patrikleri zabt itmeyüp başka râhib zabt idüp mesfûr Avedik bin yüz [boş] senesinde İstanbul Ermeni Patriği oldukda Kudüs-i Şerîf Patrikliği dahi kendüye ma'an tevcîh ve başka başka berât verilüp Avedik Râhib dahi azl oldukda Kudüs-i Şerîf Patrikliği Matteos râhibe ve İstanbul Patrikliği Mardiros nâm râhibe verilüp kezâ mesfûrlar Frenk âyini üzere hareket ve ihtilâle bâis olup bâ-fermân-ı âlî ikisi dahi azl ve küreğe vaz' olunmalarıyla hâliyâ İstanbul ve Galata ve Üsküdar Ermeni kiliselerinin taraf-ı şer'den tahrîr olunan defterde muharrerü'l-esâmî olan papasları ve beş nefer cemâ'at-başlıları ve mekânları muayyen ihtiyarları bi'l-umûm mukaddemâ patrik olan Sahak-veledi Kogas nâm keşiş içimizde kendü hâlinde olup bu ana gelince hilâf-ı âyin vaz' u hareketi görülmeyüp birkaç seneden berü şâyi' olan Frenk dînine kat'â medhali ve alâkası ve Frenk tâifesiyle ihtilât ve ittifakı olmayup mezbûr Frenk tâ'ifesiyle mahlût olup onların âyinleri üzere hareket ve icrâ eylediği zâhir olur ise her birimize tertib-i*

¹¹¹ BOA, D.PSK, 3/133 (14 Mart 1706).

¹¹² BOA, D.PSK, 3/158.

¹¹³ BOA, D.PSK, 4/49.

cezâ olunsun diyü taahhüd idüp mesfûrın ahvâlinde râzı ve hoşnud olup cümlemizin muhtarı olduğuna binâen patriklik ihsân olunur ise âyininiz üzere mezbûrın re'yinden taşra hareket itmeyüp patrikliğe müte'allik umûrını her birimiz iânetde bezl-i makdûr idüp ba'de'l-yevm patriklik husûsı için şikâyet olunmayup ve ayrılmamak üzere müttetikü'l-kelime oldukları bâ-fermân-ı âlî ba'de't-tescil i'lâm olunmuşdur diyü sâbıkâ Rumili Kādıları Mevlânâ Mahmud Efendi i'lâm itmekle i'lâmı mücebinece tevcîh ve mahalline kayd ve Kudüs-i Şerîf Patrikliği ile ma'an berât oluna diyü sâdır olan fermân-ı âlî mücebinece bin yüz yigirmi Şevvâlinin yigirmi dokuzuncu gününde berat-ı şerîf verilüp ve hâlâ Sahak râhibin üzerinde olduğu mastûr u mukayyedir. Emr u fermân devletlü Sultânımızdır¹¹⁴."

Râhib Sahak'ın bu tarihlerde, aynı zamanda İstanbul Ermeni Patriği olduğu göz önünde bulundurulursa, Kudüs Patrikliği'ni İstanbul'a ek olarak aldığı anlaşılır. Sahak bu minval üzere bir buçuk sene kadar görev yapmıştı ki, bu süre boyunca cemaatten merkeze bazı şikâyetler gelmiştir. Nitekim Kudüs'teki Ermeni fukarasının Temmuz 1710'daki müşterek arzuhâlinde şu iddialara yer verilmişti: "*Hîn-i fetihden berü Ermeni milletinin Kudüs-i Şerîf'de ve İstanbul'da iki nefer patriği olup başka berâtları Defterhânedede mastûr iken sâbıkâ Şeyhü'l-İslâm merhûm Esseyyid Feyzullah Efendi zamânında Erzurum'dan Avedik râhibe Kudüs-i Şerîf ve İstanbul Patrikliğinin tevcîh idüp birlikde zabt eyledikde zulm [ü] fesâdı zuhûr itmeğin azl ve nefy olunup kemâ-fi'l-evvel başka başka tevcîh olunmuş iken Vezîr-i sâbık Ali Paşa hazretleri zamânında celb-i mâl için gene ikisi bir râhibe tevcîh olunup lâkin kendü ve tevâbi'leri Kudüs-i Şerîf fukarâsı için cem' olunan tasaddukat ve nezr akçalarını ahz [u] kabz ve kendü ahvâllerine harc u sarf itmekle fukarâya virmediğinden mâ'adâ fukarâya olunan zulm ü ta'addîsinin nihâyeti olmamağla halleri diğergün olup tâkatleri olmamağla ahvâl-i pürmelâlleri arz-ı hâl olunup mahallinden derkenâr ve kadîmden Kudüs-i Şerîf ve İstanbul Patrikliği başka başka tevcîh olunduğu ma'lûm-ı devletleri oldukda neferâtın hallerine merhameten Kudüs-i Şerîf Patrikliği ifrâz ve mahal ü müstahak Boğos Râhib kullarına tevcîh [ü] inâyet buyurulmak bâbında bâkî emr [ü] fermân Sultânımızdır¹¹⁵."*

Bu belgede yazılanlara bakılırsa Kudüs Patrikliği'nin, hem I. Avedik hem de III. Mardiros zamanında İstanbul ile birleştirilme teşebbüsünde, dönemin devlet adamlarının mala tamah etmelerinin tesiri olmuştur. İlkinde Şeyhülislâm Fey-

¹¹⁴ BOA, D.PSK, 4/41 (29 Şevval 1120).

¹¹⁵ BOA, D.PSK, 4/49 (13 Temmuz 1710).

zullah Efendi, diğ erinde ise dönemin Veziriâzamı Çorlulu Ali Paşa'nın muvafakati oldu ğ u kastedilmektedir. Ama yine de bu arzın kabul edildi ğ ine dair herhangi bir buyuruldu kaydı yoktur. Zaten bu nevi ş ikâyetlere itibar edilmemiş olacak ki Sahak, 1714'e kadar İstanbul Ermeni Patrikliği görevinde kalmayı başaracaktır. Bu süre müddetince, Divan-ı hü mâyun'a sundu ğ u resmî kâğıtlardaki unvan ifadelerinden, onun Kudüs Patrikliği makamını da uhdesinde tuttu ğ u, buranın idaresini İstanbul'dan gönderdi ğ i vekili marifetiyle yürüttü ğ ü anlaşılır¹¹⁶. Ancak selefleri gibi o da, cemaatin kronik sorunlarına çözüm üretmedi ğ i gibi, Kudüs menş eli sıkıntıların üstesinden de gelememiştir. Bu sebeple Kudüs'teki vakıf ve manastırların gelirlerinin tahsiline, şehirdeki ruhban ve cemaatten kudretli bazı kişilerin muhalefet etmesine dair ş ikâyetler, onun görev süresince de eksik olmamıştır¹¹⁷. Hatta Kudüs'e kendisinin vekili sıfatıyla gönderdi ğ i ruhbanla da olmadık sorunlar yaşadığı görülür. 1712'de Kudüs'teki vekili Râhib Hovhannes'i, bazı suç isnadıyla görevden aldırıp Avrat Adası'na sürdürmüş ve burada hapsedirtmişti¹¹⁸. Her ne kadar Kudüs Ermeni Patrikliği'nin idaresinin nasıl olacağı, patriklerin tayin beratlarında açık şekilde ifade edilse de, merkezden uzakta bulunmasından ve mahallî ruhban ve cemaatin bir türlü benimseyemedi ğ i çarpık ikili yönetim şek linden ötürü, kilisenin idaresine hariçten müdahaleler eksik olmuyordu. Kudüs'te bulunan karabaş lar ve nüfuzlu zimmîlerden bazıları, kilise gelirinden ekonomik menfaat sağlamak için İstanbul'dan gönderilen vekile itaat etmeyerek, “biz aramızda istedi ğ imize zabt ettiririz” diyerek muhalefet etmekten geri durmamış lardı¹¹⁹.

İstanbul Patri ğ i I. Sahak, taşrada nüfuzunu tesis etmeye uğ raşırken bu arada kendi koltu ğ unu da kaybetti. Yeni Patrik İ zmirli VII. Hovhannes'in de, göreve gelmesini takip eden günlerde yaptı ğ i ilk iş, kendi kadrosunu oluşturmak için vakit kaybetmeden hükümete arzlar sunmak oldu. Kudüs Patrikliği'nin idaresi hususunda selefini suçlayarak, daha önce burada vekil olan Râhib Hovhannes'in aslında dürüst ve iş bilen bir kişi olmasına rağmen, sâbık Patrik Sahak'ın, haksız yere onu sürdürüp, sonra da vekil olarak gönderdi ğ i kişilerin kötü idaresi yüzünden manastırların bazı eş yalarının telef oldu ğ u, bazılarını ise görev yapan vekil-

¹¹⁶ BOA, D.PSK, 4/62 (10 Eylül 1710).

¹¹⁷ Bu nevi muhalefetin men'i hakkında Kudüs mutasarrıfına ve kadısına yazılan hüküm: BOA, KK, nr. 2542-2, s. 59 (27 Mart 1712).

¹¹⁸ BOA, D.PSK, 4/96.

¹¹⁹ İstanbul ve Kudüs-i Ş erif Patri ğ i I. Sahak'ın müracaatı üzerine, Kudüs'ün idaresine hariçten müdahale edilmemesi hususunda sancak mutasarrıfına ve mollasına hitaben yazılan 27 Mart 1712 tarihli hüküm: BOA, KK, nr. 2542-2, s. 59.

lerin zimmetlerine geçirdikleri iddiasında bulunarak, Râhib Hovhannes'in affını ve Kudüs'e vekil tayinini talep etti. Nitekim bu talebi hükümet tarafından da mü-nasip görüldüğünden, Nisan 1712 tarihinde affedilen Hovhannes, Kudüs'e patrik vekili olarak atandı¹²⁰. Pamukciyan, Râhib Hovhannes'in Kudüs Patrikhanesi'ni ağır borçlardan kurtardığını ve idarî ıslahatlar yaptığını söyler¹²¹.

1713 senesinde durum bir kez daha değişti. Zira I. Sahak, İstanbul ve Kudüs Patrikliği makamını ikinci defa ele geçirdi. Ne var ki, ruhban sınıfındaki yozlaşmayı açıkça ortaya koyan tuhaf hadiselerin bir türlü önü alınmıyordu. Bu defa da Kudüs'teki Ermeni cemaati namına Rumeli'den yardım toplamak için gönderdiği adamlarından Sarkis ve Asdvadzadur, topladıkları yardımı kendisine teslim etmeyerek Belgrad taraflarına firar etmişlerdi. Patrik Sahak, Edirne'ye giderek Divan-ı hümâyun'a bir arzuhâl sunmuş, bunun üzerine adı geçen kişilerin buldukları yerde yakalanmaları ve üzerlerinde kalan borcun tahsil edilmesi hususunda 28 Mart 1713 tarihinde ferman sâdır olmuştu¹²². Piskoposluk evrakı arasında Patrik Sahak'a ait olarak görülen son arzuhâl 21 Eylül 1713 tarihli olup, bu tarih itibarıyla İstanbul ve Kudüs Patrikliğini birlikte idare ediliyordu¹²³. 13 Mayıs 1714 tarihli bir belgeden ise, Kudüs Patrikliği makamında Râhib Hovhannes'in olduğu ve 30.000 akçe pişkeşini ödediği anlaşılmaktadır ki¹²⁴, burada adı geçen ruhban, Sahak'tan sonra İstanbul Ermeni Patriği olan VIII. Hovhannes olmalıdır. Zaten İstanbul ve Kudüs Patrikliğinin birlikte idare şekli, VIII. Hovhannes'in ilk görev yıllarında da devam etmiştir. Nitekim onun divana sunduğu arzuhâllerin, *"bu kulları İstanbul ve Kudüs-i Şerîf Patriği fukarâsı olup"* diye başladığı görülmür¹²⁵. 1716 senesi başlarında da Kudüs Patrikliği'nin işleri, İstanbul Ermeni Patriği marifetiyle yürütülüyordu. Patrik VIII. Hovhannes, Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni cemaatinden, Kudüs manastırları ve fukarası için eskiden beri toplanması mutad olan yardım için, Kudüs'ten gönderilen yardım görevlilerine hariçten müdahale edilmemesi, ayrıca güvenlik bakımından riskli olan yerleri tebdil-i kıyafet geçmeleri halinde, ehl-i örf kesiminden bunlara baskı yapılmaması için emir

¹²⁰ Bu hususta İstanbul ve Kudüs Ermeni Patriği VII. Hovhannes'in arzı, diğer kayıtlar ve buyuruldu: BOA, D.PSK, 4/96.

¹²¹ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 245.

¹²² BOA, KK, nr. 2542-2, s. 69.

¹²³ BOA, D.PSK, 4/143.

¹²⁴ BOA, İE.ML, nr. 10956.

¹²⁵ BOA, D.PSK, nr. 5/58 (5 Ağustos 1715). Patrik IX. Hovhannes'in benzer şekilde 16 Aralık 1715 tarihli arzı: BOA, D.PSK, 5/67. 27 Mart 1716 tarihli başka bir arzı: BOA, D.PSK, 5/88.

yazılmasını talep etmişti¹²⁶. Bu minvalde taşradaki idarecilere yazılan 19 Ekim 1716 tarihli bir hükümde, benzer hususlar üzerinde durulmuş ve ayrıca yardım toplama ameliyesi sırasında, rızaya uygun hareket edilmesi ve halkın zorlanmaması da tembihlenmişti¹²⁷. Bu hadiselerden kısa süre sonra, Hovhannes Golod'un İstanbul Patriği seçilmesiyle, bambaşka bir döneme girilecektir.

Osmanlı topraklarındaki Ermeni kiliseleri, uzun yıllardan beri idarî kriz içindeydi. Ruhban arasındaki Katolik misyoner faaliyetlerine son vermek ve Kudüs ile İstanbul kiliselerini birleştirmek gibi iddialı hedeflerle patriklik makamına oturan Avedik'in fırtınalı görev yılları, tam bir hayal kırıklığıyla dramatik biçimde nihayete ermişti. İhtilafların çözülmesi şöyle dursun, hususiyle ruhban sınıfı arasındaki kavga daha fazla derinleşmişti. Üstelik Kudüs'ü de İstanbul Patrikhanesi'ne bağlama kararıyla, zaten iktisadî yönden buhran içinde olan Kudüs Patrikliği'nin, tam manasıyla iflası sürecini hızlandırmıştı. Zira Sanjian'ın da vurguladığı gibi, İstanbul'dan buraya gönderilen patrik vekilleri, Kudüs Patrikliği'nin gelirlerine öncelikle İstanbul Patriği adına el koyuyorlardı. Kudüs'te görev yapan papazların her biri, hâmilelerinin çıkarlarını korumanın yanı sıra, kendi kişisel menfaatlerini de ihmal etmiyorlardı. Kudüs Patrikliği'nde yaşanan kargaşa ve yolsuzluğun ulaştığı boyut, en açık şekilde hadiselerin görgü tanığı olan Hanne Vardapet tarafından betimlenmiştir. Onun anlatımına göre, Kudüs'te görev yapan kişiler, sadece piskoposluğun nakit rezervlerine el koymakla kalmayıp, aynı zamanda kredi almak için gayrimenkullerini ipotek ettirmişler; kutsal kapları, resmî giysileri, aksesuarları ve buraya gelen hacıları da yağmalamışlardı. Sonuç olarak Kudüs Patrikliği'nin, paralarını kurtarmak için şiddet ve zorlamanın her şekline başvurmaktan çekinmeyen alacaklılara olan yükümlülüğü 500 *kese* olarak tahakkuk etmişti. Tüm bunlardan ötürü Kudüs'te, "Ermeniler diğer Hristiyan topluluklarının maskarası" olmuş; "Kudüs'te Ermeni olarak çağrılmak, utanç verici bir şey" haline gelmişti¹²⁸.

III. Patrik Hovhannes Golod ve Patrik Krikor: Restorasyon Dönemi

Ermeni ruhban ve cemaatinin sorunları, merkezdeki din adamlarının çabaları ve peş peşe yazılan padişah fermanlarıyla çözülecek boyutu çoktan aşmış; Kudüs Patrikhanesi ise iktisadî bakımdan çökmüştü. Yukarıda sayfalar boyunca

¹²⁶ BOA, D.PSK, 5/88 (27 Mart 1716).

¹²⁷ BOA, KK, nr. 2542-1, s. 5.

¹²⁸ Sanjian, *a.g.e.*, s. 110.

anlatılan hadiseler açıkça göstermişti ki, onların temel ihtiyacı, cemaate liderlik edecek saygın ve yetkin bir ruhanînin eksikliğiydi. Nihayet, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin gördüğü en meşhur din adamlarından olduğuna şüphe bulunmayan Patrik IX. Hovhannes Golod, tam da lider ihtiyacının had safhaya çıktığı böyle bir konjonktürde işbaşı yaptı. Kudüs Patrikhanesi'ndeki restorasyon süreci ise, yine Hovhannes Golod tarafından biraz daha önce, patrik vekili sıfatıyla burada görev yaptığı sırada başlatılmıştı. Nihayet onun verdiği radikal bir kararla, bu iki makamın idaresinin birbirinden ayrılması; aynı zamanda Kudüs Patrikliği'nin, bir diğer istikrar âbidesi olan Râhib Krikor'a teslim edilmesi, cemaatin tarihinde yepyeni bir dönemi başlatacaktı. İşte araştırmanın son bölümünde, bu restorasyon sürecinin ana hatlarına bakılacaktır.

Yukarıda da bir nebze değinildiği üzere Hovhannes Golod, henüz patrik seçilmeden evvel 1713'te İstanbul'daki cemaat liderleri tarafından, Kudüs'e patrik vekili olarak gönderilmişti. Onun öncelikle halletmesi gereken mesele, kurumun bozulan düzenini yeniden derleyip toparlamak ve borç meselesine bir çözüm şekli aramaktı. Bu çabalarına karşı, özellikle ruhban sınıfından olmayan bazı kişilerin muhalefetiyle baş etmesi de gerekiyordu. Çalışmalara hemen başlayan Golod, Kudüs Patrikhanesi'nin restorasyonu mahiyetinde bazı kanunî düzenlemeler yaptı. Borçların ödenmesinin düzene konulması ise, gelir toplamadaki eksiklik ve alacaklıların giderek artan baskıları sebebiyle daha zor ve karmaşık bir husustu. Üstelik alacaklılar, Patrikhane'nin taşınmaz mallarının satışı için Divan-ı hümâyun'dan bir ferman çıkarmışlardı. Alacak iddiasında bulunanlar arasında şehirdeki müslümanlardan bazı kişiler de vardı. Hatta bunlardan bir grup İstanbul'a gönderdikleri müşterek arzuhâlde, Patrik vekilinden alacakları olduğunu, fakat parayı kendi nefsi için harcadığından hiçbir şekilde tahsilat yapamadıklarını iddia etmişler; buna karşılık verilen cevapta, davalarının mahallî mahkemede görülmesi emredilmişti¹²⁹. Ama yine de râhiblerin ricası üzerine, kredilerin geri ödenmesi için, Hovhannes Golod'un garantörlüğünde dört yıllık bir süreyi kabul ettiler. Bu arada, ruhbanın daha önce yaptığı fakat Kudüs Patrikliği'nin resmî mührünü taşımayan borç temessük ve senetlerinden, kurumun sorumlu tutulamayacağı hususunda bir karar verildi. Böylece işleri biraz toparladıktan sonra İstanbul'a dönen Golod, Kudüs Patrikliği'nin sıkıntı verici malî buhrandan kurtarılması hususunda Ermeni cemaatinin ileri gelen liderlerine yalvardı. Ayrıca kurumun restorasyonu için, Kudüs'ün İstanbul Patrikliği'nden ayrılması ve oradaki işlerin yürütülmesi ve genel denetiminde, merkezin rolünün sınırlandırılması gerektiğini

¹²⁹ BOA, C.ADL, nr. 3389.

savundu. Cemaat liderleri, sadece onun önerisini kabul etmekle kalmadılar, aynı zamanda iki kuruma ait pek çok zorluğun çözümü hususunda istekli olduklarını gösterdiler. Bu arada Hovhannes Golod'u İstanbul Patriği olarak seçtiler; Kudüs Patrikliği için de bir aday göstermesini istediler¹³⁰.

Ermeni cemaati tarafından İstanbul'da patrik olarak seçilen Hovhannes, hemen akabinde devrin meşhur mimarlarından Kayserili Melidon Araboğlu ile birlikte, patriklik beratını almak üzere Edirne'ye gitti¹³¹. Yanında İstanbul Kaymakamı Vezir Osman Paşa'nın, onay için devrin padişahı III. Ahmed'e sunulacak yazısı bulunuyordu. Nihayet gerekli bürokratik sürecin tamamlanmasından sonra 12 Kasım 1716 tarihinde, İstanbul Ermeni Patrikliği'ne tayin edildiğine dair buyuruldu sâdır oldu¹³². Patrik IX. Hovhannes'in atama kararında, Kudüs Patrikliği meselesine hiç temas edilmemişti. İki kurumun tek patriğin inhisarında olduğuna dair görülen son resmî yazı ise, Patrik VIII. Hovhannes'in, Kudüs kiliseleri için yardım toplanmasında karşılaşılan sıkıntılar hakkında hükümete sunduğu arzuhâle cevap mahiyetinde kaleme alınmış olan 19 Ekim 1716 tarihli hüküm idi¹³³. Zaten Sanjian'ın yazdıklarına bakılırsa Golod, İstanbul'da cemaat ileri gelenleriyle yaptığı toplantıda Kudüs patrikliği için, "akıl hocası/mürşidi" Muş'taki St. Karabet Manastırı Başrâhibi Krikor'u teklif etmişti¹³⁴. Kudüs'e ayrı patrik atama teklifi bir müddet sonra gerçekleşti. İkili idare şekline mütevellit sıkıntılar hususunda İstanbul'daki papazlar ile altı cemaat-başılar, Patrik IX. Hovhannes vasıtasıyla hükümete bir arzuhâl sundular. Bu arzda İstanbul ve Kudüs patrikliğini beraber idare eden sâbık Patrik İranlı Hovhannes'in, cemaat mensuplarına kötü muamelesi ve malî yönden bazı suiistimallerini hatırlattıktan sonra, bundan sonra İstanbul patriği olacak kişilere Kudüs'ün idaresi verilmeyip, burasının eskiden olduğu gibi ayrı bir patrik marifetiyle idaresini teklif ettiler. Bu teklif hükümet tarafından da münasip görüldü. Bunun üzerine Çanlı Kilise ruhbanından olup, cemaat temsilcilerinin "*her vechile kendi halinde ve âyininiz üzere beynimizde perhizkâr ve sadakat ile ma'ruf*" bir kişi diye vasıflandırdıkları Râhib Krikor'u, Kudüs Patrikliği'ne tayinini teklif ettiler. Nitekim 6 Ocak 1717 tarihi itibarıyla, 30.000 akçe pişkeşi ödeyen Krikor bu mühim makama oturtuldu¹³⁵. Böylece Ku-

¹³⁰ Sanjian, *a.g.e.*, s. 110-111.

¹³¹ Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 245.

¹³² BOA, C.ADL, nr. 6089.

¹³³ BOA, KK, nr. 2542-1, s. 5.

¹³⁴ Sanjian, *a.g.e.*, s. 111.

¹³⁵ İstanbul Patriği IX. Hovhannes'in arzuhâli, derkenar kayıtları, telhis ve buyuruldu: BOA, D.PSK, 5/151; Kudüs Patriği Râhib Krikor'un, 30.000 akçe pişkeşi ödediğine dair tezkere: BOA,

düs Ermeni Patrikliği'nin tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu.

İstanbul Patriği Hovhannes Golod, 1741'de ölümüne kadar kesintisiz şekilde görev yaptı. Onun zorluklarla sağladığı istikrarlı idare, koltuğunu devralan Patrik II. Hagop'un 1749 tarihine kadar sürecek ilk görev dönemi süresince de korundu. İlginç bir tesadüf eseri olarak Kudüs Patriği Krikor da, fırtınalı yılların ardından yine 1749'a kadar fasilasız bir şekilde görevini ifâ etmeyi başardı. Bu istikrarlı dönem, gerek merkezde gerekse Kudüs kiliselerinde tam manasıyla bir restorasyon faaliyeti için müsait zemin oluşturdu. Sanjian, bu iki patriğin cemaatin tarihinde müstesna yerlerinin olmasını, uzun görev süreleri boyunca kişisel dindarlık ve dürüstlük, kiliselerine tam olarak adanmışlıkları sayesinde, ayrıca daha önce benzeri hiç görülmedik ölçüde birbirleriyle uyum içinde çalışarak, kendi patrikliklerine ayrı ayrı saygınlık ve istikrar kazandırmış olmaları şeklinde yorumlar¹³⁶.

Bu dönemde İstanbul'da Ermeni cemaatinin sivil ve dinî işlerinin yönetim ve kontrolünde, giderek daha da önemli rol oynamaya başlayan paralı bir aristokrasi ortaya çıktı. Yüzyılın ortalarından sonra *amira* olarak adlandırılacak olan bu oligarşik grup, ticarî hayatta sarraflar (bankerler) ve siyasette üst düzey sorumluluk sahibi kişiler olarak, önemli roller üstleneceklerdi¹³⁷. Patrik Golod'un merkezde yaptığı restorasyonun bir benzerini Kudüs'te de Patrik Krikor icra etti. Devraldığı ağır borç yüküne rağmen, iktisadî buhranın aşılması için olağanüstü çaba harcadı. Hatta, bu husustaki kararlılığının bir sembolü olarak Patrik Krikor'un, boynuna demir bir zincir astığı ve 800 kese tutarındaki borcu tamamen ödemedi, bu zinciri çıkarmamaya söz verdiği; bundan ötürü onun, "Shghtayagir" (Zincir Taşıyan) adıyla anıldığı rivayet edilir¹³⁸. Bu kararlılık sayesinde Kudüs'te ruhban sınıfı haricindeki kişilerin, patrikliğe müdahalesine son verilmiş; kredi geri ödemeleri zamanında yapıldığı gibi; halkın katkılarıyla Kudüs Patrikhanesi'nin gayrimenkullerinin sayısı da arttırılmıştı. Böylece uzun yıllar sonra kurum eski kanun, düzen, refah ve ihtişamını yeniden kazanmıştı¹³⁹.

İ.E.ML, nr. 9692 (6 Ocak 1717). Sanjian, İstanbul ve Kudüs Ermeni patrikliklerinin birbirinden ayrılmasının Ekim 1715 tarihinde gerçekleştiğini yazsa da, bu tarihin hatalı olduğu anlaşılıyor.

¹³⁶ Sanjian, *a.g.e.*, s. 111.

¹³⁷ Sanjian, *a.g.e.*, s. 36.

¹³⁸ Sanjian, *a.g.e.*, s. 111. Patrik Krikor 1715'ten 1749'a kadar Kudüs Patrikliği makamında oturmuştur. Kurumun ağır borçlarını ödemek için 1717-1726 yıllarında boynunda bir zincir taşıdığı için Şıghtayagir (Zincirli) tesmiye olmuştur (Pamukciyan, *a.g.e.*, s. 285).

¹³⁹ Sanjian, *a.g.e.*, s. 112.

Patrik Krikor'un uzun görev yıllarının, Osmanlı arşiv kayıtlarının penceresinden nasıl görüldüğüne de bir bakalım. 1718 yılına ait bir kayıttan, Kudüs ve Tevâbii Ermeni Patriği Râhib Krikor'un tahviliyle buradan maktu olarak alınan gelirden, Bosna'daki Flor Kalesi'nde görev yapan 20 yerli askerin maaşlarının ödendiği anlaşılmaktadır¹⁴⁰. 1720 senesinde ise dikkat çekici bir gelişme yaşanmıştır. Tokat ve buna bağlı yerlerdeki Ermeni cemaatinin marhasası olan Râhib Hovhannes ölüp de bu makam boş kalınca, İstanbul Patriği IX. Hovhannes hükümete bir arz sunarak, bundan sonra Tokat'ın idaresinin Kudüs Patrikliği'ne verilmesini önermiş; bu teklifin gerekçesini ise şu şekilde ifade etmişti: “*Bundan akdem marhasalık-ı mezbûr için münâza‘at-ı kesîre vâki‘ olmağla nizâ‘larının def‘i ve nizamları ve Ermeniyân fukarâsının istirâhatları için*”. Nitekim bu teklif hükümet tarafından da makul görüldüğünden, 6.000 akçe pişkeşini ödemek kaydıyla 16 Mart 1720 tarihli beratla, Tokat marhasalığı Krikor'a verilmiştir¹⁴¹.

Kudüs Patrikliği ile alakalı yazışmalara konu olan başka bir mesele, eskiden de olduğu üzere yardım toplama faaliyetlerine dairdi. Kudüs Ermeni Patriği veya onun vazifelendireceği kişilerin, Anadolu ve Rumeli'de gezerek cemaat mensuplarından, Kudüs'teki kiliseler ve Ermeni fukarası için, rızalarıyla yardım yapmak isteyenlerin yardımlarını kabul etmeleri, onlara verilen tayin beratının şartlarındandı. Bu vazife için görevlendirilen ruhbana, patrik tarafından mühürlü mektup verilirdi¹⁴². Zaman zaman taşradaki idareciler ve ehl-i örf tarafından, bunların faaliyetlerine müdahale edildiği veya görev yapmalarına mâni olduğu durumlar da meydana geliyordu. Böyle hallerde patrik, hükümete müracaat ederek hususî emir çıkartabilirdi. Nitekim Kudüs ve Tevâbii Ermeni Patriği Krikor'un, Divan-ı hümayun'a sunduğu şu arzuhâl, yardım toplama meselesi hakkında tipik bir numunedir: “*Bu kulları Kudüs-i Şerîf Ermeni Patriği olup Kudüs-i Şerîf Patriği olanlar ve yâhud vekilleri Memâlik-i Mahrûsada vâki‘ millet-i Ermeniyândan âyinleri üzere tasadduk cem‘i için gezdikleri mahallerde mîrimîran ve mirlivâ ve gaffarcılar veya cerrarlar ve sâir ehl-i örf tâifesi bir dürlü ta‘addî ve rencîde eylemeyeler diyü i‘tâ buyurulan berat-ı şerîf-i âlîşân şürûtunda mastûr ve mukayyed ve hâlâ bu kulları tasadduk cem‘ iderek Kudüs-i Şerîf'e râhî olmağla mercûdur ki şürût-ı beratın hilâfına gaffarcılar veya cerrarlar ve sâir ehl-i örf tâifeleri bu kulunuza ve yanımda olan adamlarıma ta‘addî ve rencîde eylemeyüp himâyet ve*

¹⁴⁰ Söz konusu ödemenin yapılması hususunda tuğralı ferman: BOA, D.PSK, 6/77 (6 Nisan 1718).

¹⁴¹ Bu husustaki nişân-ı hümayun sureti: BOA, KK, nr. 2542-1, s. 98-99.

¹⁴² BOA, A.DVN, 1143/6.

*siyânet olunmak bâbında ...*¹⁴³. Patrik Krikor'un bu talebi üzerine, kaza kadılarına 31 Mart 1720 tarihinde gereği gibi hüküm yazılmıştır¹⁴⁴. Sonraki tarihlerde de yardım toplama faaliyetleri esnasında sıkıntıların eksik olmadığı görülür. Böyle hadiselerin vukuunda, icap eden yerlere emir yazılması hususunda İstanbul Patriği IX. Hovhannes, hükümet nezdinde hemen teşebbüste bulunuyordu. Nitekim Kasım 1723 tarihinde, Kudüs Patriği'nin Rumeli'de yardım toplamakla görevli adamına müdahale edilmemesi için, buralardaki kadınlara ve Rodoscuk Nâibi'ne yazılan emir, İstanbul Patriği'nin talebiyle gerçekleşmişti¹⁴⁵.

Her ne kadar alacaklılarla yapılan anlaşmalar sayesinde, Kudüs Patriklığı'nin borç ödemesi belirli bir plana bağlanmış olsa da, bu hususla alakalı olarak zaman zaman Divan-ı hümâyun'a taşınan davalar da oluyordu. İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes, sunduğu bir arzuhâlde benzer şikâyetlerde bulunmuştu. Yazdığına göre, Kudüs Patriği Krikor hâlen görev yerinde olduğu halde, şehirde bulunan ve sâbık patriğin vekilleri olduklarını iddia eden bazı kişiler, ellerindeki uydurma ve bazıları da Yahudi isimler adına düzenlenmiş yalan-yanlış temessüklerle, kiliselerdeki râhib ve hizmetçileri taciz ederek alacak iddiasında bulunmuşlardı. Bu nevi davalarda bahse konu paranın miktarı 200 kuruştan fazla ise, davanın İstanbul'da görülmesine daha önce karar verildiyse de, buna uymayan kişilerin bulunması, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin başını ağrıtmaya devam ediyordu. Bu hususta Hovhannes Golod'un talebi üzerine Haziran ve Temmuz 1720 tarihlerinde Şam Valisi ve Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı ile mollalarına gereği gibi yeniden emir yazılmıştı¹⁴⁶. Fakat buna rağmen çeşitli bahanelerle alacak iddiasında bulunanlar eksik olmuyordu. Hatta Patrik IX. Hovhannes'in Haziran 1720 tarihli mufassal bir arzuhâlinde yazıldığına göre, Kudüs Patriği Krikor'un da İstanbul'da bulunduğu sırada, Kudüs sakinlerinden Şikemike diye mâruf olan Hacı Abdullah'ın varisleri tarafından görevlendirilen Hacı Hasan adlı kişi, 15.000 kuruştan fazla alacağı olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuştu. İstanbul ve Kudüs Patriklerinin de hazır bulunmalarıyla Rumeli Kazaskeri huzurunda görülen davada, alacak iddia edenlerin davalarının meşru olmadığına karar verilmiş; ayrıca benzer şekilde Kudüs'te alacak davacılarının ortaya çıkması halinde, bunların mahkemelerinin Patrik IX. Hovhannes'in vekaletinde İstanbul'da görülmesine karar verilmişti¹⁴⁷.

¹⁴³ BOA, C.ADL, nr. 56 (18 Mart 1720).

¹⁴⁴ BOA, KK, nr. 2542-1, s. 98.

¹⁴⁵ Patrik IX. Hovhannes'in arzı ve hüküm sureti: BOA, A.DVN, 1143/6.

¹⁴⁶ BOA, A.DVN, 1162/88.

¹⁴⁷ Mesele hakkında İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes'in arzı ve diğer evrak: BOA, A.DVN,

İstanbul Patriği IX. Hovhannes, Kudüs Patriği Krikor'a daima arka çıkmış ve bu ikisi uyumlu şekilde cemaati idare etmişlerdi. Yine de zaman zaman cemaatten muhalif olan bazı kişilerin tacizlerine rastlanıyordu. Mesnetsiz şekilde hak iddia edenlerin davalarının İstanbul'da görülmesi hususunda birkaç defa umumî emir yazılmasına rağmen, muhalif cemaat mensupları ve ruhban, bunları görevden aldirmek için faaliyetlerden geri durmuyorlardı. Buna karşılık Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden cemaat-başlılar, papazlar ve diğer ihtiyarlar Divan-ı hümâyun'a müşterek bir arzuhâl sunarak, söz konusu patrikler hakkındaki bu nevi mesnetsiz isnatlara itibar edilmemesini istemişler ve bu hususta 2 Şubat 1721 tarihinde buyuruldu çıkmıştı¹⁴⁸.

Ne var ki Kudüs'teki manastırların borcu meselesi sonraki yıllarda da Kudüs Patriği'nin başını ağrıtmaya devam edecektir. 1723'te Kudüs Ermeni manastırlarının İstanbul'daki nâzırları tarafından Divan-ı hümâyun'a sunulan müşterek bir şikâyet arzında, Kudüs sakinlerinden Ebussuud-oğlu Şeyh Abdurrahman adlı bir kişinin cemaatin ve ruhbanın işlerine karışmasından ve çeşitli bahanelerle para koparmak istemesinden yakınılmıştı. Buna cevap olarak Şam ve Trablusşam valileri, Kudüs mutasarrıfı ve mollasına hitaben yazılan hükümde, Kudüs Patriği'nin işlerine müdahale edilmemesi, alacak iddiasında bulunan olursa bunların davalarının, Patrik Krikor'un İstanbul'daki vekili olan Hovhannes Golod marifetiyle Divan-ı hümâyun'da görülmesi hususu yeniden hatırlatılmıştı¹⁴⁹. Aynı tarihte Patrik IX. Hovhannes de bir arzuhâl sunarak, Kudüs Patriği Krikor tarafından sahih olan borçların kabul edildiğini ve taksitle ödemeye başladığını, fakat uydurma belgelerle alacak iddia edenlerden 200 kuruştan fazla olanların davalarının İstanbul'da görülmesi hususunda daha önce verilen kararı hatırlatarak, münasip şekilde emir yazılması talebini tekrarlamıştı¹⁵⁰. 1726 senesinde Patrik IX. Hovhannes'in hükümete sunduğu arzda Kudüs Patrikliği'nin, mahkeme tarafından borcu sabit olan kişilere ödemeyi taksitler halinde yapmayı kabul ettiği, fakat ölmüş bazı kişilerin varislerinin ve ayrıca sahte Yahudi adını almış olanların, alacak iddiasıyla taciz etmekten geri durmadıkları iddia edilmişti¹⁵¹. İstanbul Patriği'nin de ısrarlı takibi neticesinde bu mesele zamanla yatışmış, Patrona Halil İsyanı'ndan sonra I. Mahmud tahta geçince, yine patriğin talebiyle bu husustaki

810/51.

¹⁴⁸ BOA, D.PSK, 7/27.

¹⁴⁹ BOA, A.DVN, 971/59 (Eylül 1723).

¹⁵⁰ BOA, İE.DH, nr. 2478 (Eylül 1723).

¹⁵¹ BOA, A.DVN, 1132/10.

emrin kayıtları çıkarılarak yenilenmişti¹⁵².

İstanbul Patriği Hovhannes Golod ile Kudüs Patriği Krikor arasındaki iyi münasebetin bir numunesini de, Kudüs'te kilise tamiri hususunda hükümete sundukları müşterek bir arzuhâlde görmek mümkündür. Beraberce imzaladıkları bu arzda, daha önce verilen izinle bazı bölümleri tamir edilen Kamame Kilisesi'nin, tamirden sonra keşfi yapılarak aslına mutabık olduğunun tespit edildiği söylenildikten sonra, çeşitli bahanelerle yeniden keşif yapılarak cemaatin rencide edilmemesi hususunda buradaki Rum cemaatine verilen fermanın, bir benzerinin de kendilerine verilmesini talep etmişler; bunun üzerine Temmuz 1721 tarihli fermanın bir sureti çıkarılarak Ermenilere de verilmiştir¹⁵³.

Osmanlı tebaası Ermeni cemaatinin, birbiriyle uyumlu iki patrikle idare edilmesinden merkezî yönetim de memnun olmalı ki, patriklik beratlarının üç senede bir yenilenmesi sırasında herhangi bir zorluk yaşanmamıştır. Kudüs Ermeni patriklerinin hangi şartlarla tayin edildiğine dair kendilerine verilen ahidnâme şartlarını muhtevî 1723 tarihli berat suretinden de anlaşılacağı üzere, bu yıllar itibariyle patrikliğin yine senelik 30.000 akçe maktu bedeli olup, kadimî şartlarına göre ve patrik ölmedikçe bir başkasına verilmemek üzere tayin ediliyordu¹⁵⁴. Yani eskiden beri süregelen teamül ve uygulamalarda herhangi bir değişiklik söz konusu değildi.

İstanbul Ermeni Patriği IX. Hovhannes'in, Kudüs yararına hükümet nezdindeki teşebbüsüne dair başka örnekler de vardır. Mesela 1724'te bir arzuhâl sunarak, Kudüs'te bulunan bazı âyan, meşâyih ve sâdâtın manastırlardaki ruhban ve diğer görevlilerden, *hediye* ve *ıydiye* adlarıyla çuka, kumaş, içki, balmumu ve buna benzer şeyler talep ettiklerinden yakılarak, bu nevi kanunsuz taleplerin men'i için emir yazılmasını istemişti. Zaten daha önce de buna benzer şikâyet geldiğinden, Kudüs-i Şerif Mutasarrıfı'na ve Şam Kadısı'na hitaben emir yazılmıştı ki, Aralık 1724 tarihinde bu emrin sureti çıkarılarak yeniden gönderilmiştir¹⁵⁵. Aynı tarihlerde Kudüs Ermenilerinin, cizye ödemeleri hakkında da bir müracaati olmuştur. Kudüs'teki Ermeni cemaati mensupları eskiden beri üç sınıf üzerinden cizyelerini ödedikleri halde, cizyedarlardan bazılarının buna razı olmayarak çocuklar, ihtiyarlar ve yaralıları zorla kâğıt vererek haksız yere fazladan para talep

¹⁵² BOA, D.PSK, 8/83.

¹⁵³ İstanbul Patriği IX. Hovhannes ile Kudüs Patriği Krikor'un müşterek arzuhâli ve diğer kayıtlar: BOA, A.DVN, 871/12.

¹⁵⁴ BOA, D.PSK, 8/26.

¹⁵⁵ BOA, A.DVN, 1096/199.

etmelerinden şikayetçi olmuşlar; bunun üzerine 6 Eylül 1725 tarihinde, bu nevi kanunsuz işlere tevessül edilmemesi hususunda emir yazılmasına karar verilmişti¹⁵⁶. Bundan bir yıl sonra, bu defa da Kudüs'teki Rum ve Ermeni Patrikleri ile bunlara bağlı manastırlarda mukim râhibler, müşterek şekilde bir arzuhâl sunarak, Kudüs'e vali olarak tayin edilen paşaların bazı kanunsuz faaliyetlerini gündeme getirmişlerdi. Bunların yazdığına göre Kudüs paşaları, görev için Cidde'ye gidecekleri vakit, "*Cidde imdâdiyesi*" adıyla, Kudüs kadıları da zorla ruhbandan her sene 10 kese ve bazıları daha fazla olmak üzere kanunsuz para talebiyle, burada bulunan Rum ve Ermeni cemaatini rencide ediyorlardı. Bu müracaata cevap sadedinde, buradaki cemaat mensuplarının bu nevi taleplerle taciz ve rencide edilmemesi hususunda buyuruldu çıkmış ve buna göre Kudüs'ten de sorumlu olan Şam Valisi'ne ve Kudüs Mollası'na gerekli şekilde emir yazılmıştır¹⁵⁷.

Kudüs Ermeni Patrikliği hakkında burada işaret edeceğimiz son belge, Patrik Krikor'un Divan-ı hümayun'a sunduğu bir arzuhâle verilen cevaptır. Patrik, kendilerine çok eskilerden beri verilegelen tayin beratının, yıllar geçtiği halde yenilenmediğinden hareketle, defterde kayıtlı berat suretinin çıkarılmasını talep etmişti. Buna cevap mahiyetinde Kudüs Mollası'na yazılan 11 Aralık 1729 tarihli mufassal hüküm aynen şöyledir: "*Hâlâ Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i patriği olan Krikor nâm râhib Divânihümâyunuma memhûr arz-ı hâl idüp mesfûr Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i Ermeniyânı tâifesinin berat-ı şerîf ile patriği olup Hazret-i Ömer radiyallahü-te'âlâ anh hazretlerinden yedlerine verilen ahidnâme-i hümayûn ve Melik Selahaddin ve selâtin-i mâziyeden verilen evâmir-i şerîfeler mücebince zabt ve tasarruflarında olan kilise ve manastır ve emlâk ve arâzî ve kadîmden alâka idgeldikleri mahallerin ve şürût-ı müteaddideleri fâtih-i Kudüs-i Şerîf merhûm Sultân Süleymân Hân tâbe-serâhü ve ba'dehû gelen selâtin-i izam dahi tecdîd ve hatt-ı hümayûn ile ... ve mukarrer nâme-i hümayûn i'tâ ve merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Mehmed Hân tâbe-serâhü dahi zamân-ı şerîflerinde evâmir-i şerîfeler verüp senedâtlarında mastur şürûtlarını tecdîd ve mahalline kayd ve ol vakitden berü tecdîd olunmadığından ba'zı şürûtları yedlerine verilen berevât-ı şerîfelerde mezkur ve ba'zıları Defter-i Atıkde kalmağla şürût-ı kadîmleri üzere tasarruflarında olan mahaller mahalline kayd ve yedine emr-i şerîfim verilmek recâ eylediği ecilden Hazine-i Âmiremde mahfuz olan Piskopos Mukâta'ası Defterlerine nazar olundukda Kudüs-i Şerîf ve tevâbi'i Ermeniyânı patrikliği senevî otuz bin akça maktû'u ile Krikor nâm râhibin üzerinde olup patrik-i mesfûr mürd*

¹⁵⁶ BOA, D.PSK, 8/88.

¹⁵⁷ BOA, C.ADL, nr. 1111 (Ocak 1726).

oluncaya dek patrikliğine mutasarrıf olmak üzere yedine verilen berat-ı şerifde ... ve unvanlarına hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnum keşîde kılındığı mastur u mukayyed bulunup ...¹⁵⁸”.

Sonuç

Bu araştırmada, daha ziyade Osmanlı resmî arşiv belge ve defterlerinin rehberliğinde, Ermeni cemaati tarihinin, 1650 ile 1750 seneleri arasındaki kabaca yüz yıllık kesitine bakıldı. Patrikhane kayıtlarının görülemediği olmasının, elbette böyle bir çalışmanın eksikliği olduğu âşikârdır. Bu eksiklik belirli ölçüde, Ermenice kaynakları da kullanmış olan Sanjian’ın ve keza Pamukciyan’ın eserlerine müracaatla izale edilmeye çalışıldı. Neticede ortaya çıkan resmin, aslında Osmanlı Devleti’nin ele alınan dönem boyunca yaşadığı bunalımlar ve yüzleştiği çetin meselelerle de, az-çok mütenasip olduğunu söylemek mümkündür. Zira devletin 17. yüzyıl ortaları ve elbette devamı süresince, ne derecede siyasî istikrarsızlık ve iktisadî bunalım içinde olduğu, bu dönemin kroniklerinde canlı biçimde anlatılır. İşte bu umumî buhran halinin, devletin gayrimüslim tebaası ile olan münasebetlerine de yansıması kaçınılmazdı. Her ne kadar zimmî reayanın ve onların temsilcisi olan patriklik kurumlarının statüsünü belirleyen hukukî düzenlemeler, konjonktürel şartlara göre değiştirilmeyecek kadar sağlam geleneğe sahip olsa da, devlet adamlarının şahsî tercih ve yaklaşımları, zaman zaman hadiselerin seyri üzerinde etkili oluyordu: Bu araştırmada anlatılan Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa ile Patrik Yeğyazar veya Feyzullah Efendi ile Patrik Avedik örneklerinde olduğu gibi. Ama son tahlilde Ermeni cemaati arasında çalkalanmaya sebep olan asıl dinamik dış kaynaklıydı. Zira bu dönem süresince Osmanlı tebaası Ortodoks hristiyanlar, Latin-Katolik propagandasının kesif şekilde etkisi altındaydı. Bu durum ruhban sınıfı ve cemaat mensupları arasında amansız kavgalara sebep olmuştu. Ayrıca Ermeni ruhanî hiyerarşisinin en üst basamağında yer alan Eçmiyadzin’in Safevî hâkimiyeti altında bulunması, Osmanlı Ermenileri için yeni bir ruhanî merkez arama ihtiyacı doğurmuştu. Bu sebeple Patrik Yeğyazar’ın, Kudüs Patrikliği ile İstanbul’u birleştirerek yeni bir katogigosluk tesis etme teşebbüsü, muhtemelen dönemin Osmanlı idarecileri tarafından da, cazip bir proje olarak değerlendirilmiş olabilir. Ama başarısızlıkla neticelenen bu hayalin, yıllar sonra Patrik Avedik tarafından yeniden peşine düşülmesini nasıl izah etmeli? Öyle anlaşılıyor ki Avedik’i böyle bir maceraya sürükleyen asıl mo-

¹⁵⁸ BOA, KK, nr. 2542-8, s. 25b-26a.

tivasyon unsuru, onun tavizsiz şekilde Katolik ve bunların destekçisi Fransız muhalifi olmasıydı. Güçlü dinî inancıyla, temsil ettiği kilisenin ruhban ve cemaatini, açıkça sapkınlık olarak gördüğü Katolik temayüllerden korumak için, sâfiyâne çaba harcadığını kabul etmek de mümkündür. Ama her hâlükârda Avedik'in riskli hamleleri, Ermeni cemaatinin yıllardan beri süregelen sorunlarını çözmediği gibi, krizin derinleşmesi ve kronikleşmesine sebep olmuştu. Üstelik uzunca süreden beri borçlar yüzünden darboğazda olan Kudüs Ermeni Patrikliği, onun müdahalesinden sonra iktisadî bakımdan tam anlamıyla çökmüştü. Bu kriz hali, Hovhannes Golod'un 1715 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliği makamına seçilmesine kadar sürdü. Onun göreve gelmesi, aynı tarihlerde Kudüs Patrikliği'nin idaresinin İstanbul'dan ayrılarak Patrik Krikor'a verilmesi, cemaatin tarihinde parlak bir dönemi başlattı. Uzun yıllar boyunca uyumlu ve istikrarlı bir şekilde görev yapacak olan bu iki ruhanî, Ermeni kiliseleri ve toplumunun restorasyonu için büyük bir şanstı. Nitekim bunların başarılı ve uyumlu idaresinde 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kriz yılları çoktan geride kalmıştı.

Müspet veya menfi biçimde, cemaatin iç sorunlarına Osmanlı idarecilerinin ne ölçüde müdahil oldukları veya olmadıkları tartışılan bir meseledir. Meselâ Sanjian'ın yazdığı gibi, sık aralıklarla patrik değişikliklerinin devlet adamlarına daimi surette pişkeş veya başka adlarla gelir temin eden bir husus olduğunu söylemek; ya da önlerine gelen her değişiklik teklifini onaylayan Osmanlı otoritelerinin tavrını, verdikleri kararların tam olarak öneminin farkında olmadıkları şeklinde yorumlamak mümkün müdür? Bunlar elbette tartışılabilir hususlardır. Ama cemaatin idaresinde ortaya çıkacak istikrarsızlığın, yöneticiler tarafından istenen bir durum olduğunu söylemek güçtür. Pratik bir sebepten ötürü; böyle hallerde, vergi tahsilinde ve pişkeş ödemelerinde ciddi boyutta aksamalar meydana geldiği için. Nitekim bunun örnekleri, araştırma süresince görüldü. Cemaatteki idarî istikrarsızlık şayet istenen bir şey olsaydı, o zaman 1715'ten itibaren 1750'lere kadar kesintisiz biçimde süren istikrarlı döneme, Osmanlı Hükümeti kaynaklı niçin bir müdahale söz konusu olmamıştı? Son söz olarak öyle anlaşılıyor ki, ele alınan tüm bu dönem boyunca İstanbul ve Kudüs Ermeni kiliseleri etrafında cereyan eden müspet veya menfi hadiseler, esas itibarıyla cemaatin kendi iç dinamiklerinden ve Katoliklik faaliyetlerinde olduğu üzere dış mahreçli müdahalelerden neşet etmişti. Bazı Osmanlı idarecilerinin şahsî inisiyatifleri haricinde, cemaatin iç işleyişine hükümet kaynaklı radikal müdahalelerin olduğunu söylemek ise çok güçtür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defterleri (MD).

Kamil Kepeci (KK).

Cevdet-Adliye (C.ADL).

İbnülemin-Dâhiliye (İE.DH).

İbnülemin-Maliye (İE.ML).

İbnülemin-Tevcihat (İE.TCT).

Ali Emiri, Mustafa II.

Bâb-1 Asafi Divan (Beylikçi) Kalemi (A.DVN).

Bâb-1 Defteri Piskoposluk Kalemi (D.PSK).

Kitap ve Makaleler

Azarya, Victor, *The Armenian Quarter of Jerusalem, Urban Life Behind Monastery Walls*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1984.

Emecen, Feridun M., “The Early Period of Ottoman Rule in Jerusalem”, *Proceeding of the International Congress on al-Quds during the Ottoman Era*, Damascus, 22-25 June 2009, IRCICA, İstanbul 2012, s. 27-35.

Ercan, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, Ter-cüme: Hrand D. Andreasyan, Hazırlayan: Kevork Pamukciyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988.

Gray, John, *A History of Jerusalem*, Robert Hale, London 1969.

Gümrah, Ali, *XVII. Yüzyılda Mühimme Defterlerinde Ermenilerle İlgili Hükümler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1968.

Idinopulos, Thomas A., *A History of the Holiest City as seen Through the Struggles of Jews, Christians and Muslims*, Elephant Paperbacks Ivan R. Dee, Chicago 1994.

Oral, Ertuğrul, *Mehmed Halife, Târih-i Gilmanî*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Pamukciyan, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Peri, Oded, *Christianity under Islam in Jerusalem, The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619, Hazırlayan: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.

Proceeding of the International Congress on al-Quds during the Ottoman Era, Damascus, 22-25 June 2009, IRCICA, İstanbul 2012.

Sanjian, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard Middle Eastern Studies, Harvard University Press, Cambridge 1965.

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Elazığ 2005.

Topal, Mehmet, *Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, Tahlil ve Metin*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001.